

İradə Əlili

XOCALI:

ŞAHİDLƏR DANIŞIR

Bakı - 2025

Ön sözün müəllifi:
professor Elmira Süleymanova
Azərbaycan Respublikasının
İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili
(Ombudsman)

Redaktorlar:
Azadə Novruzova
Nərgiz Xələf

Dizayner:
Leyla Babazadə

Korrektorlar:
Sevda Hüseynova
Nuranə Şıxəliyeva
Ülviyyə Qasımova
İman Əsədov

**Kitab Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan
Mədəniyyət Mərkəzinin dəstəyi ilə özbək dilinə tərcümə olunub**

**İradə Əlili -Xocalı: Şahidlər danışır. Qısa ensiklopedik məlumat
kitabı** -Bakı, "Ləman nəşriyyat poliqrafiya", 2025.- 215 səh.

*Kitabda Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonuna daxil olan Xocalı
rayonu haqqında qısa ensiklopedik məlumatlar və eləcə də 26 fevral
1992-ci il tarixində baş vermiş Xocalı faciəsi şahidlərinin xatirələri
yer almışdır. Kitab geniş oxucu auditoriyası üçün ünvanlanmışdır.*

ISBN 978-9952-37-039-3

“Bütövlükdə Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilmiş Xocalı soyqırımını öz ağlasığmaz qəddarlığı və qeyri- insani cəza üsulları ilə bəşər tarixində bir vəhşilik aktıdır. Bu soyqırım, eyni zamanda, bütün bəşəriyyətə qarşı tarixi bir cinayətdir”

**Ümummilli lider
Heydər Əliyev**

Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsinə sükut dəqiqəsi elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin SƏRƏNCAMI

1992-ci il fevral ayının 26-da Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan xalqına qarşı misli görünməmiş Xocalı soyqırımı törətmişlər. Bu kütləvi və amansız qırğın aktı erməni qəsbkarlarının Azərbaycan dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü hədəf almış məqsədyönlü iqtisadi siyasətinin növbəti qanlı səhifəsi olmaqla, təkcə Azərbaycan xalqına deyil, bütün insanlığa qarşı cinayətdir və bəşər tarixində qara ləkə kimi qalacaqdır.

Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsini yad etmək məqsədi ilə qərara alıram:

Hər il fevral ayının 26-da 17.00-da Azərbaycan Respublikası ərazisində Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq sükut dəqiqəsi elan edilsin.

Heydər Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 25 fevral 1997-ci il

...Azərbaycan heç vaxt Dağlıq Qarabağın itirilməsinə razılıq verməyəcək, nəyin bahasına olursa-olsun , doğma torpaqlarını azad edəcək, ərazi bütövlüyünü bərpa edəcək. Dağlıq Qarabağ əzəli Azərbaycan torpağıdır. Ermənilər oraya XIX əsrin əvvəllərində köçürülmüşlər. Bir dəfə Azərbaycan , türk torpağında erməni dövləti yaradılıb, burada ikinci erməni dövlətinin yaranmasına biz heç vaxt imkan vermərik”

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

ÖN SÖZ

XOCALI – ÜRƏYİMİZİN SIZLAYAN YARASIDIR

Torpaqlarımızda yurd salmış, illər boyunca nemətlərimizdən yararlanmış, sərin bulaqlarımızın şəfali suyunu içmiş, səfali yerlərində məskən salaraq “dostunam” deyib, bizə düşmən kəsilmiş namərd qonşularımız, sonra isə qonşularımız artıq iki əsrdən çoxdur ki, xislətli arzularla, bu torpaqlarımızı özünüküləşdirmək həsrəti ilə yaşayırlar. Tarixin səhifələrini vərəqləsək, görərik ki, azğınlaşmış bədnam qonşularımız azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə qırğınlar törətmiş, hiyləgər əməlləri, soyqırımları ilə ulu əcdadlarımızdan tutmuş, bugünkü nəsilərimizi, öz torpaqlarından, ata-baba yurdlarından didərgin salmış, dinc əhalini özgə silah gücünə, insan bəndəsinə yaraşmayan qeyri – insani rəftara məruz qoymuş, insanlığa qarşı bəşər tarixində görünməmiş bir dəhşət törətmişlər.

26 il öncə fevralın 25-dən 26-na keçən gecə, insan simasını itirmiş, gözləri qanla, ürəkləri nifrətlə dolmuş bu canilər öz havadarlarının gücünə, hərbi dəstəyinə arxalanaraq Xocalını hədəf tutdular. Bu gecə heç nədən xəbəri olmayan, şirin yuxusunu yatan, hər zaman bülbüllərin səsinə oyanan Xocalılar, hər tərəfdən gur yanan güclü projektorların işığına, qabaqcadan hazırlığı aparılmış hərbi əməliyyatın başlanmasını xəbər verən partlayışların, uşaqları, qadınları, ahılları, əlilləri, bir sözlə hər kəsi azərbaycanlı olduğuna görə güllə-barana tutan atəşlərin gurultulu səsinə, insanların vahiməli harayına oyandılar.

Şəhərin minlərlə sakinlərindən möcüzə olaraq sağ qalanlarını, bir-cə canlarını, bir də balalarını xilas etmək üçün, bu cəhənnəm ocağından baş götürüb qaçanları da pusquya salıb, qətlə yetirdilər.

Bu sözün əsl mənasında qətlıam idi. Qətlıam ona görə ki, bu hadisə qabaqcadan hazırlanmış, planlaşdırılmış əməliyyat, dinc əhaliyə qarşı hücum idi. Həm də ona görə qətlıam ki, burada hücum edənlərin niyyəti və məqsədləri bu dinc əhalini məhz milliyyətinə görə, azərbaycanlı olduqlarına görə kütləvi şəkildə qırğına məruz qoymaq idi.

Və məqsədlərinə də çatdılar...

Bir gecədə 106-sı qadın, 63-ü uşaq, 70-i ahıl, qoca olmaqla, 613 nəfər soydaşımız qətlə yetirildi, yüzlərlə insan ağır yaralar aldı, 1275 nəfər girov götürüldü. 8 ailə bütünlüklə məhv edildi, 150-dən çox uşaq bir və ya hər iki valideynsiz qaldı.

Həmin gün 25 ildən çox davam edən, torpaqlarımızın beşdən birinin zəbt olunması, 20 mindən çox nəfərin şəhid olması, bir milyondan çoxunun məcburi köçkün həyatı yaşaması, minlərlə soydaşımızın əsir, girov götürülməsi, memarlıq, tarixi, dini abidələrimizin yerlə yeksan edilməsi, misilsiz təbii sərvətlərimizin talan olunması, azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində 300 min nəfərdən çox əsrlərlə indiki Ermənistan ərazisində yaşamış soydaşlarımızın qaçqınlıq ömrünə düşər olunması sonsuz və saysız əzablar fonunda belə, Xocalıda baş verən dəhşətlər fərqlənir. Fərqlənir ona görə ki, bəşəriyyətin gözü qarşısında bir gecədə bütövlüklə bu şəhər yerlə yeksan olundu, əhalisi ağlasığmaz qəddarlıqla və işgəncələrlə kütləvi şəkildə qırıldı, BMT-nin ən ağır cinayət kimi tanıdığı genosid hadisəsi baş verdi.

Hələ 1946-cı il dekabrın 11-də, BMT-nin Baş Assambleyası öz qətnaməsi ilə bəyan etmişdir ki, genosid insanlığa qarşı törədilən ən ağır cinayətlərdəndir.

Bu növ cinayətin əlamətləri 9 dekabr 1948-ci il tarixli “Genosid cinayətlərinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında” - Konvensiyada müəyyən edilmiş və bütün dövlətlər tərəfindən qəbul olunmuşdu. Xocalı soyqırımında bu əlamətlər aşkar görünür: bu qabaqcadan düşünülmüş qaydada, milli əlamətlərə görə insanların kütləvi şəkildə məhv edilməsi niyyəti ilə törədilmiş bir cinayətdir. Bu gözlə görünən fakt olsa da, üstündən 26 il keçsə belə, hələ də beynəlxalq aləmdə öz hüquqi – siyasi qiymətini almamışdır.

Elə bu səbəbdən də, nə adları bəlli olan qətləli hadisəsini törədənlər, zabit və gizirlər, nə də onlara bu əmri verənlər törətdikləri vəhşiliklərə görə hələ də öz cəzalarını almamışlar, cinayət məhkəməsi qarşısında cavab verməmişlər.

Azərbaycana Xocalı hadisəsi ilə bağlı onlarla ölkədən bəlkə yüzdən çox jurnalist gəlmiş, topladıqları faktlara əsaslanan məlumatları dünya kütləvi informasiya vasitələri ilə yaymışlar. Nə bunlar, nə də gecikmiş də olsa çəkilişlər kifayət etmədi. Dünya sanki lal-kar oldu, səs-səmiri çıxmadı.

Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə bir çox ölkələrdə həyata keçirilən “Xocalıya ədalət!” beynəlxalq təbliğat kompaniyası Xocalı qətləminin dünyada soyqırımı aktı kimi tanınmasında mühüm rol oynayır, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım bir çox ölkələrdə pislənir.

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Ermənistanı təcavüzkar, Xocalı faciəsini isə soyqırımı kimi tanıyan ilk beynəlxalq təşkilatdır.

Artıq Meksika, Kolumbiya, Peru, Pakistan, Bosniya və Herseqovina, Rumıniya, Çexiya, Sudan, İordaniya, Honduras, Qvatemala, Panama, Sloveniya, Cibuti və Paraqvay parlamentləri Xocalı soyqırımını beynəlxalq hüquq normaları müstəvisində tanımışlar.

Hələ ABŞ-ın 22 ştatı - Massaçusets, Texas, Nyu-Cersi, Meyn, Nyu-Meksika, Arkanzas, Corciya, Oklahoma, Tennesi, Pensilvaniya, Konnektikut, Florida, Missisipi, Vest Virciniya, İndiana, Yuta, Nebraska, Havay, Montana, Arizona, Aydaho və Nevada ştatlarının qanunverici orqanlarında da müvafiq qətnamələr qəbul olunmuşdur.

Vətəndaşlıq borcu olaraq bu faciəni həm ölkəmizdə, gənclərlə, qadınlarla, hərbi qulluqçularla apardığımız maarifləndirmə tədbirlərində, həm də bir çox xarici ölkələrdə keçirilmiş konfranslarda, BMT-nin İnsan Hüquqları, genosid mövzusunda keçirdiyi sessiyasında o cümlədən Macarıstanda genosid mövzusunda keçirilmiş konfransda Xocalı hadisələrinin canlı şahidi olan, Səriyyə xanım Müslümqızını özümlə aparıb çıxışlar etmişik. Çıxışlarımız böyük maraq və rəğbətlə qarşılanmış, yadda qalmışdır.

Dünya birliyinə hər il 26 Fevral Xocalı soyqırımı günü ərəfəsində, bu hadisəyə həm insan hüquqları pozuntusu, həm də genosid olduğunu açıqlayan Bəyanatım yayımlanır. Bu Bəyanatlar BMT-nin Baş Katibinə, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına, BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarına, BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarına, YUNİSEF-ə, Avropa Komissiyasına, Avropa Şurasına, ATƏT-ə, Beynəl-

xalq və Avropa Ombudsmanlar İnstitutlarına, Asiya Ombudsmanlar Assosiasiyasına, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına və bu quruma üzv dövlətlərin Ombudsmanlar Assosiasiyasına, Avropa Uşaq Hüquqları Ombudsmanları Şəbəkəsinə, Beynəlxalq Sülh Bürosuna, müxtəlif ölkələrin ombudsmanlarına, Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdəki və xarici ölkələrin respublikamızdakı səfirliklərinə, Azərbaycanın diaspor təşkilatlarının ünvanlarına göndərilir və böyük əks səda verir. Bütün ölkələrdəki Azərbaycan Respublikasının səfirləri, diasporlarımız müxtəlif tədbirlərində bu bəyanatlardan istifadə edir, yerli KİV-lərin vasitəsilə yayımlayırlar.

Azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdikləri soyqırımlar ara verilmədən dünyaya tanındılmalıdır.

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev başda olmaqla soyqırım günü ərəfəsində ümumxalq hərəkətinə çevrilmiş bu faciənin qurbanlarının abidəsinə xalqımızın birliyinin rəmzi olan yürüşlər özünə həm ölkədə, həm də başqa ölkələrdə xüsusi diqqət çəkmiş və əhəmiyyətli olmuşdur.

Bu faciəni tanıtmay baxımından çap olunmuş çoxsaylı kitablar, o cümlədən bu gün İradə xanım Əlili tərəfindən faktları toplamaqla yazılmış, Xocalı şahidlərinin öz xatirələrini, ürək ağrısı ilə söylədiklərini sistemləşdirmək, nəşr edib yayımlamaq olduqca dəyərlidir. Kitabın ingilis, rus, türk dillərinə tərcüməsi onun əhəmiyyətini daha da artırır, oxucu auditoriyasını genişləndirir.

Təkbizolunmaz faktlar toplusu olan bu kitab həm də günahkarlara qarşı təqsirləndirici sənədlər toplusudur. Bu kitabın hər bir səhifəsi kütləvi şəkildə soyqırım və ümumbəşər səviyyəsində tanınmış, BMT tərəfindən bütün dünya üçün bəyan etdiyi insan hüquqlarını – yaşamaq hüququnu, həqiqətə çatım hüququnu (Right to Truth), sülh şəraitində və sağlam ətraf mühitdə yaşamaq, inkişaf etmək hüququnun, başqa əlaqəli insan hüquqlarının qəddarcasına, kütləvi şəkildə pozulmasını təsdiqləyən sübutudur, törədilmiş cinayətlərin toplusudur.

Biz Xocalı faciəsinin dünyada geniş tanındılması üçün bütün səviyələrdə tədbirlərimizi o günə qədər davam etdirməliyik ki, 26 il əvvəl törədilmiş bu soyqırımına beynəlxalq miqyasda hüquqi-siyasi qiymət verilsin. Ermənistan münaqişə ilə bağlı qəbul olunmuş məlum beynəlxalq sənədlərin qərarlarına riayət etsin, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, qaçqın və məcburi köçkün soydaşlarımızın pozulmuş hüquqları bərpa olunsun, azərbaycanlı əsir və girovlar azad edilsin, onlar öz doğma yurdlarına qayıtsın, habelə günahsız, dinc insanları məhv edən

cinayətkarlar tezliklə ədalət məhkəməsi qarşısında cavab versin və cəzalandırılsınlar. Yalnız o zaman şəhidlərimizin ruhu rahat olacaq.

O müdhiş gecə, əzizlərini itirmiş Xocalıların hər birinin ürəyində silinməz iz qoyub. Eyni zamanda, bu gün onların gözlərində inam, arzu, ümid hisslərini oxumaq olar: “Biz Xocalıya qayıdacağıq və əcdadlarımızın məzarlarını ziyarət edəcəyik. Hökumətimiz viran qalmış evlərimizi, zəruri infrastrukturunu bərpa edəcək. Bu torpaqlar yenə canlanmış həyat məkanına çevriləcək.” Necə ki, Cocuq Mərcanlı yenidən canlandı. Arzularınız çin olsun, mənim əzizlərim.

**Prof. Elmira Süleymanova,
Azərbaycan Respublikasının
İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili
(Ombudsman)
08.02.2018**

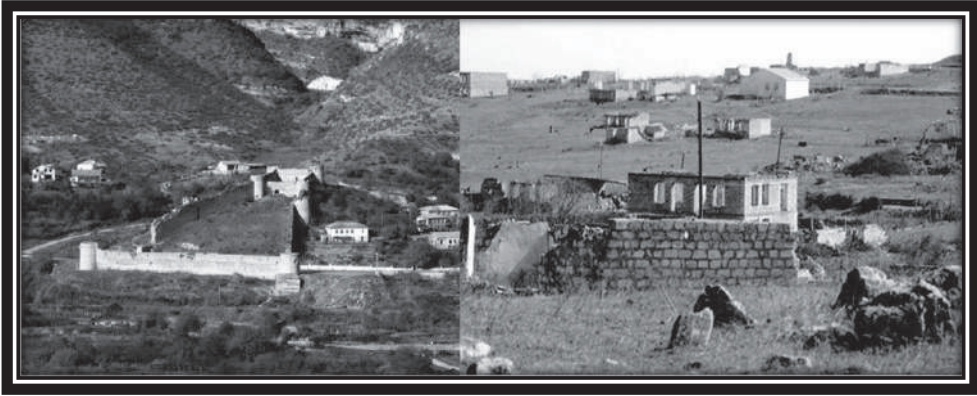
XOCALI SOYQIRIMI: İNSANLIQ ƏLEYHİNƏ OLAN CİNAYƏT

XOCALI – Azərbaycan Respublikasında, qədim Qarabağda, keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində inzibati bir rayondur. O, şimaldan və şimal-şərqdən Kəlbəcər və Ağdam rayonları, cənubdan və cənub-şərqdən Şuşa və Xocavənd rayonları, qərbdən isə Laçın rayonu ilə həmsərhəddir. Onun ərazisi **926** kvadrat kilometr, əhalisinin sayı isə **21 000** nəfərdir. 1930-cu ildə yaranan bu rayonun əvvəlki adı **Xankəndi** (*Stepanakert*), sonralar isə **Əsgəran** (*1978-1991-ci illər*) olmuşdur. **26 noyabr 1991-ci il** tarixindən rayonun adı **Xocalı** adlandırılmışdır. Rayonun qərb sərhədi boyunca **Qarabağ silsiləsi** uzanır. Rayonun ən yüksək zirvələri **2843** metr hündürlüyü olan *Qızqala* və **2827** metr yüksəklikdə olan *Qırxqız* dağlarıdır. Xocalı rayonunun ərazisində Yura, Tabaşir, Antropogen çöküntüləri geniş yayılmışdır. Rayon ərazisi faydalı qazıntılarla (*gil, gillicə, çağıl, qum və s.*) zəngindir. Xocalı rayonunun tərkibinə **Xocalı şəhəri, Başkənd, Qaragav, Yaloba, Kərkicahan, Kosalar, Meşəli, Həsənaabad, Cavadlar, Canhəsən, Cəmilli, Daşbulaq** kəndləri daxildir. Xocalı rayonu və Xocalı şəhəri burada məskunlaşmış **xocalı** nəslinə mənsub olan ailələrin adı ilə əlaqədardır.

Başdan-başa tarixi memarlıq diyarı olan **Xocalı** rayonunun ərazisində miladdan öncə XIII-VII əsrlərə aid **Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyət abidələri**, yenə də təxminən həmin dövrə - son tunc və ilk dəmir dövrlərinə aid **Nekropol, Kurqan çölü**, eramızın IV-VI əsrlərinə aid çoxlu sayda **Alban kilsələri**, XIV əsrə aid **Hacı Əli günbəzi**, 1356-cı ildə inşa olunan **Dairəvi türbə**, XVIII əsrdə tikilmiş **Əsgəran qalası, qədim qəbiristanlıqlar** və s. abidələr qeydə alınmışdır. Ərazidəki qazıntılar nəticəsində aşkar edilən qədim kurqanlar, türbələr, qəbirlər, tökmə təpələr, abidələr bu yerlərin qədim insan məskənləri olduğunu sübut edir.

Xocalı şəhəri Xocalı rayonunda, Qarabağ silsiləsinin ətəyində, *Qarqar, İlis (Hilis), Xocalı* çaylarının qovuşduğu ərazidə, *Ağbulaq, Noraguh, Badara, Daşbulaq, Ballica, Mehdikənd (Mehdibəyli), Naxçıvanlı (Naxçıvanik)* kəndləri əhatəsində, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin mərkəzi olan **Xankəndi** şəhərindən **12 km** şimal-şərqdə yerləşir. Bu yaşayış məntəqəsi əvvəllər *Stepanakert*, sonralar *Əsgəran*

rayonunun tərkibində kənd olmuşdur. **Xocalı şəhəri** (qəsəbəsi, kəndi) 1991-ci ildən Xocalı inzibati rayonunun mərkəzidir.

Xocalı şəhəri (qəsəbəsi, kəndi) 3 hissəyə bölünür:

1) Xocalı çayının sol sahilində, İlis çayının Xocalı çayına qovuşduğu sahənin əmələ gətirdiyi üçbucaqda yerləşən **Köhnə Xocalı** (bu ərazi sonralar Qarqar çayına qədər genişlənərək **Xocalı şəhərinə** çevrilmişdir);

2) Xocalı çayının sağ sahilində Köhnə Xocalı kəndindən cənubda XX əsrin əvvəllərində müxtəlif ərazilərdən gələnlər tərəfindən salınan **Qaladərəsi Xocalısı**;

3) Xocalı və Qarqar çayları arasındakı köhnə poçt stansiyası ərazisində 1918-1920-ci illərdə indiki Ermənistandan deportasiya olunmuş dinc azərbaycanlı əhali tərəfindən salınmış **Qaçqınlar Xocalısı**;

Xocalının əhalisi 1991-ci ilin yanvar ayı üçün artıq **7000** nəfərə yaxın idi. Onlar əsasən heyvandarlıq, üzümçülük, sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olurdu. Şəhərdə 2 orta məktəb, mədəniyyət evi, 2 kitabxana, tibb məntəqəsi, poçt-rabitə şöbəsi, məişət xidməti müəssisəsi, xəstəxana, müxtəlif idarə və təşkilatlar, XIV əsrə aid türbə və s. vardı. Şəhərin ətrafında son tunc və ilk dəmir dövrlərinə aid Nekropol, Kurqan çölü və s. adlı qiymətli tarixi abidələr aşkar olunmuşdur.

Xocalı şəhərini ermənilər **26 fevral 1992-ci il** tarixində vəhşicəsinə yandırmışlar. Həmin gecə, saat **23** radələrində erməni cəlladları Xankəndində yerləşən, əslində Rusiyaya məxsus olan **4-cü** ordunun **23-cü** diviziyasının **366-cı** motoatıcı alayının (bu alay 2 mart 1992-ci il tarixində axşam radələrində vertolyotlarla Gürcüstanın Vaziani şəhərinə aparılmış, az sonra – 10 martda marşal Şapoşnikovun əmri ilə ləğv edilmişdir), Ermənistan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin

tabeçiliyində olan silahlı qrupların, müxtəlif ölkələrdən gəlmiş muzdlu əsgərlərin, özünü *Artsax Xalq Ordusu* adlandıran Dağlıq Qarabağın erməni silahlı birləşmələrinin yaxından köməkliyi ilə Xocalıya soxulub, onu tamamilə yandırmış və məhv etmişlər. Həmin gecə vədəsiz ölümdən qaçmaq istəyən xocalılar meşələrə, dağlara səpələndilər. Qarda, çovğunda hara gəldi gedənləri, şirin yuxuda mışıl-mışıl yatmalı olan körpələri, uşaqları pusqularda duran, azərbaycanlının qanına susayan ermənilər əllərinə keçənləri – qoca, cavan, uşaq – işgəncə ilə öldürdülər. O meyitlərin bəziləri dərələrdə, təpələrdə, meşələrdə məzara gömülməmiş qaldı.

Xocalıya olunan güclü hücumun qarşısını almaq özünümüdafiə qüvvələri ilə xüsusi təyinatlı milis dəstəsi olan *AMON*-çular (*cəmi 160 nəfər*) üçün çox çətin olsa da, onlar ölümləri bahasına (*bu qüvvələrin böyük əksəriyyəti şəhid oldu*) xocalıların yaşayış məntəqəsini təcili tərk etmələrinə imkan yarada bildilər. Amma nə yazıqlar ki, o gecə Qarqar çayının buzlu sularından keçib əsasən Kətik və Naxçıvanlı kəndləri tərəfə istiqamətlənən, canlarını götürüb erməni mühasirəsindən salamat qurtarmaq istəyən zavallı xocalılar orada amansız **ölüm** ilə qarşılaşdılar. Günahsız azərbaycanlıların axıdılmış qanları Kətik və Naxçıvanlı dağ aşırımlarının ətəklərində ağappaq qarı qırmızıya boyadı. Uzun zaman bu yerlərdən insan cəsədinin kəsif iyi çəkilmədi. Xocalının külünün göyə sovurulmasında 366-cı motoatıcı alayın 1-ci batalyonunun komandiri İvan Moiseyevin xüsusi "*xidmətləri*" olub. Bu batalyon ermənilər arasında məşhur "*İvanın vəhşi batalyonu*" kimi tanınırdı.

Fevralın 26-da Azərbaycanın ordu qüvvələri Xocalı sakinlərinin köməyinə çata bilmədilər. Həmin gün şəhid olanların meyitlərini də götürmək mümkün olmadı. Səhəri gün isə ermənilər vertolyotlarla meşələrdə, dərə və təpələrdə gizlənmiş xocalıları, meyitləri axtarır, sağ qalanları, yaralıları əsir götürür, onları amansız işgəncələrə məruz qoyurdular. Azərbaycanlıların tapılmış meyitlərinin üzərində erməni faşistləri min cür alçaq əməliyyatlar həyata keçirirdilər.

Xocalı hadisəsi zamanı həlak olmuş insanların meyitləri müayinə olunarkən onlarda baş dərisinin soyulması, burun və qulaq qığırdaqlarının kəsilməsi, dişlərin sındırılması, qadınlarda döşlərin kəsilməsi, müxtəlif kəsici-deşici alətlərlə yetirilmiş xəsarətlər, üzərindən hərbi texnika keçməsi, bədənə müxtəlif ətraflarında alçaqcasına edilmiş zorakılıq əməliyyatları müşahidə edilmişdir. Məhkəmə tibbi ekspertizanın müayinəsindən keçən **181** meyiddə (**130** kişi, **51** qadın), qəlpədən

(20 nəfər), güllədən (151 nəfər), küt alətdən (10 nəfər) ölümlər aşkarlanmışdır. 13 meyit azyaşlı uşaq olmuşdur. Ölənlərin 40 nəfəri baş nahiyyəsindən, 74 nəfəri döş qəfəsindən, 17 nəfəri qarın nahiyyəsindən, 11 nəfəri isə ətraf nahiyyələrdən xəsarət almışdır. Meyitlərin 3 nəfərində ətrafların donması, 33 nəfərdə işgəncə ilə ölüm – *qadınlarda döşlərin kəsilməsi, onların cinsiyyət üzvlərinə odlu silahdan atəş açılması, ölənlərin burun və qulaqlarının kəsilməsi, başın dərisinin soyulması, dişlərin, göz almalarının çıxarılması, kişilərin cinsiyyət üzvlərinin kəsilməsi, üzərindən hərbi texnikanın keçilməsi əlamətləri müşahidə olunmuşdur.*

Tarixə *Xocalı soyqırımı* adı ilə daxil olan bu müsibətdə yüzlərlə günahsız azərbaycanlılar – südəmər körpələr, təzəcə dil açan, amma dünyanı hələ dərk etməyən uşaqlar, ağsaqqal və ağbirçək qocalar, məsum qadınlar, günahsız yeniyetmələr ermənilər tərəfindən qanına qəltan edilərək vəhşicəsinə qətlə yetirildilər. Müxtəlif istiqamətlərdən Ağdam tərəfə hərəkət edən dinc Xocalı sakinlərinin keçə biləcəyi yolların qarşısında gizlənən silahlı erməni əsgərləri gəlib keçənləri burada dəhşətli şəkildə, amansızlıqla öldürmüşlər.

Ermənilərin törətdikləri bu qanlı *faciə* azərbaycanlılara qarşı tarixdə misli-bərabəri görünməmiş əsl *genosid* idi. XIX əsrdə Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdırılan və uzun illərdən bəri azəri türkləri ilə gizli müharibəyə hazırlaşdıqlarını gizlədə bilməyən ermənilər bu iyrənc, alçaq hərəkətləri ilə XX əsrin sonlarına yaxın həmin əsrin əvvəllərində olduğu kimi Azərbaycan xalqının qənimi olduqlarını bir daha sübut etmiş oldular. *Xocalı* qırğını tərədən kinli ermənilər eyni zamanda bu hərəkətləri ilə ulu babalarının milli məsələlərdə xalqımıza qarşı onillərlə tutduqları mövqeləri, getdikləri yolları davam edərək içərilərindəki heyvani hissləri üzə çıxarıb çoxlu sayda azərbaycanlı-türk qanını tökmək planını həyata keçirdilər.

26 fevral 1992-ci il - Xocalı faciəsi Qarabağda elan edilməmiş müharibənin qanlı salnaməsi oldu. Xocalı rayonu *26 fevral 1992-ci il* tarixində erməni separatizminin, erməni şovinizminin qurbanına çevrildi. *Xocalı şəhəri*, eləcə də rayonun digər yaşayış məntəqələri erməni quldurları tərəfindən yerlə yeksan edildi, yandırılaraq külə döndərildi. Xalqımıza qarşı yönəlmiş bu *faciə, soyqırımı, genosid* öz ağılasığmaz dəhşətləri və qəddarlığı ilə bəşəriyyət tarixində heç bir analoqu olmayan vəhşilikdir. Azərbaycanda, Yuxarı Qarabağda baş vermiş *Xocalı faciəsi* XX əsrin *Xatın, Sonqmi, Xirosima, Xolokost* müsibətlərindən daha acınacaqlı oldu. Erməni faşistləri Xocalı qətliamında ən alçaq və çirkin hərəkətlərə əl

ataraq vəhşicəsinə öldürdükləri körpənin, qocanın meyitlərini insanlığa yaraşmayan surətdə təhqir etdilər. Girov düşən soydaşlarımızın başlarına ermənilər tərəfindən dəhşətli oyunlar açıldı, erməni qəbirləri üzərində azərbaycanlı girovların başları qurbanlıq qoyun kimi cəlladcasına kəsildi, ölənlərin kəllə dərisi soyuldu, gözləri, ürəkləri çıxarıldı, cinsiyyət üzvləri doğrandı, bədənləri müxtəlif kəsici və deşici alətlərlə deşildi, meyitlər insanlığa yaraşmayan bir şəkildə pis hallara salındı...

Bəli, *Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi* dövründə Azərbaycan xalqına qarşı ən dəhşətli cinayətlərdən biri 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə baş vermiş **Xocalı faciəsi** Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsindəki **Xocalı** şəhərində tarixdə insanlığa qarşı törədilən misli görünməmiş vəhşiliklərdən biridir. Bu amansız **qətl**əm nəinki təkcə Azərbaycana, bütün bəşəriyyətə, mütərəqqi dəyərlərə, əxlaq normalarına, insanlığa, beynəlxalq hüquq normalarına qarşı yönəlmiş **genosid** aktıdır. Bütün parametrlərinə görə bu faciə əsil genosiddir. Bir gecənin içində yüzlərlə günahsız insan **Xocalı** yaşayış məntəqəsi və onun ətrafında xüsusi qəddarlıqla, amansızlıqla öldürülmüş, məhv edilmişdir.

Xocalı şəhərinin işğalının faciəli nəticələri bunlardır:

613 nəfər - o cümlədən **106** qadın, **63** uşaq, **40** qoca qətlə yetirilib;
8 ailə tamamilə məhv olub;
25 uşaq hər iki valideynini itirib;
130 uşaq valideynlərindən birini itirib;
60 nəfər xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilib;
487 nəfər müxtəlif dərəcəli güllə, qəlpə yarası alaraq əlil olub;
1275 adam erməni əsirliyinin dəhşətlərindən keçib;
155 nəfər itkin düşüb;
280 meyiti dəfn etmək mümkün olmayıb;
Xocalı şəhəri yerlə yeksan edilib...

Bu faciənin nəticəsində onlarla günahsız uşaq, qadın və qoca güllələnib. Ermənistanın silahlı qüvvələri və muzzdlar neçə-neçə bütöv ailələri məhv edib. İnsanlar amansızcasına qətlə yetirilib. Adamların müxtəlif bədən əzələlərinin dərisi soyulub, qulaqları, burunları kəsilib və hətta başlarının dərisi soyularaq çıxarılıb. Qədim məzarlıqlar, tarixin daş yaddaşı olan **Xocalı qəbiristanlığı** tanklarla, zirehli texnikalarla darmadağın edilib...

XX əsrin dəhşətli **Xocalı** faciəsindən neçə illər keçməsinə baxmayaraq beynəlxalq təşkilatlar misli görünməmiş bu **genosid** hadisəsinə

hələ də lazımı, düzgün, siyasi və hüquqi qiymət verməyiblər. Doğrudur, **Xocalı qırğını** Amerika Konqresi tərəfindən *1992-ci ilin faciəsi* elan olundu; amma **Xocalı** əməliyyatının koordinasiyasının müəllifləri hələ də öz layiqli cəzalarını almamışlar.

Xalqımıza qarşı yönəlmiş **Xocalı soyqırımı** ağlasığmaz dəhşətləri və qəddarlığı ilə bəşəriyyət tarixində analoqu olmayan bir vəhşilikdir. Hamımız üçün son dərəcə dözülməz olan ağır Xocalı dərdimizə siyasi və mənəvi çarə axtarıb tapmalıyıq. Tarixə çevrilmiş bu cinayəti, ermənilər tərəfindən millətimizə vurulmuş bu ağır yaranı heç birimiz, heç bir zaman UNUTMAMALIYIQ!!!

YUXARI QARABAĞ İQTİSADI RAYONU

(Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu haqqında ümumi məlumat)

Məlumdur ki, Azərbaycan iqtisadi-coğrafi cəhətdən rayonlaşdırılmışdır. Azərbaycanın iqtisadi rayonlaşdırılması aşağıdakı bölgədə göstəriləndiyi kimidir:

1. Abşeron; 2. Quba-Xaçmaz; 3. Dağlıq Şirvan; 4. Şəki-Zaqatala; 5. Aran; 6. Gəncə-Qazax; 7. Yuxarı Qarabağ; 8. Kəlbəcər-Laçın; 9. Lənkəran; 10. Naxçıvan.

Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunun tərkibinə Ağdam, Şuşa, Tərtər, Xocalı, Xocavənd, Cəbrayıl, Füzuli rayonları və respublika tabeli *Şuşa* və *Xankəndi* şəhərləri daxildir. *Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu* cənubdan İran ilə həmsərhəddir. Murovdağ silsiləsi bu rayonu Gəncə-Qazax iqtisadi rayonundan ayırır. Regionun əsas hissəsi ermənilər tərəfindən işğal olunub.

Təbii ehtiyatları. Bu regionda Mehmanə (*keçmiş Ağdərə rayonu*) polimetal filiz yatağı, müxtəlif tikinti materialları (*qum, çınqıl, mərmər, əhəng-daşı*) vardır. Turşsu və Şırlan mineral bulaqları (*Şuşa rayonu*) yerləşib. Rayon rekreasiya və meşə ehtiyatları ilə zəngindir. Tərtər çayı üzərində Sərsəng SES tikilib.

Bu iqtisadi rayonun sənayesi zəif inkişaf edib. Daha çox yüngül və yeyinti sahələri inkişaf edib. Şərabçılıq, meyvə-tərəvəz konservi, unüyütmə və çörəkbişirmə - yeyinti sənayesinin başlıca sahələridir. Yüngül sənaye isə pambıqtəmizləmə, toxuculuq, tikiş, ipəkçilik, xalçaçılıq, ayaqqabı və gön-dəri sənayesi ilə təmsil olunur.

Təbii sərvətləri. Bu səbəbdən bu iqtisadi rayon üzrə Ağdam və Füzuli rayonlarının işğal olunmamış ərazilərinin və Tərtər rayonunun inkişafına dair tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunun əsas təbii sərvətləri polimetal filizləri (Mehmanə yatağında), neft, təbii qaz, müxtəlif tikinti materialları (mərmər, sement xammalı, tikinti daşı). Meşələrdə olan xammal ehtiyatları yerli ağac emalı müəssisələrini xammalla təmin etmək üçün kifayət qədərdir.

Kənd təsərrüfatı. Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunun əsas ixtisaslaşmış kənd təsərrüfatı sahələri pambıqçılıq, üzümçülük və heyvandar-

lıqdır. Bundan başqa regionda baramaçılıq, arıçılıq və meyvəçilik də yaxşı inkişaf edib.

İqtisadiyyatı. Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunda iqtisadiyyatın əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir. Kənd təsərrüfatının başlıca sahələri üzümçülük, taxılçılıq, meyvəçilik, pambıqçılıq və tütünçülükdür. Regionda həmçinin meyvə, kartof, bostan-tərəvəz məhsulları becərilir. Burada barama saxlanması üçün geniş sahələrdə tut bağları salınmışdır. Üzümün məhsuldarlığına görə iqtisadi rayon xüsusilə seçilir. İqtisadi rayonda heyvandarlıq, əsasən, ətlik-südlük, yüksək dağlıq sahələrdə isə ətlik-yunluq istiqamətlərində inkişaf etmişdir. İqtisadi rayonun sənayesi yerli kənd təsərrüfatı xammalının emalına əsaslanır. Şərabçılıq, konserv məhsullarının istehsalı, digər k.t. məhsullarının emalı yeyinti sənayesinin əsas sahələridir.

Şəhərləri. Bu iqtisadi rayonun ən iri şəhərləri *Xankəndi*, *Ağdam* və *Şuşa* şəhərləridir. Şuşa Azərbaycanın dağ-iqlim kurortu şəhəridir.

Nəqliyyat şəbəkəsi. Zəbt olunmuş rayonlarda illərdən bəri fəaliyyət göstərən vahid nəqliyyat- kommunikasiya sistemi Ermənistanın təcavüzü nəticəsində hal-hazırda dağıdılmışdır.

Turizm şəbəkəsi. Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunda olan mineral bulaqlardan (Turşsu, Şırlan), iqlim - balneoloji şəraitdən, meşələrdən istirahət və müalicə üçün istifadə etmək olar. Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə işğal olunmuş ərazilər azad edildikdən sonra həmin ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı xüsusi proqram hazırlanaraq həyata keçiriləcəkdir...

Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunun erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş rayon və şəhərləri:

Xankəndi şəhəri - 26 dekabr 1991-ci il tarixində işğal olunmuşdur. Əhalisinin sayı - 53 000 nəfər (*şəhərdə 12 000 azərbaycanlı yaşayırdı*) idi. Yüzlərlə sakini şəhid, əlil və şikəst olmuşdur. Şəhər erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılmış, yandırılmış və talan olunmuşdur:

İşğal edilmiş sənaye, tikinti obyektlərinin sayı – 65;

Mədəni-məişət obyekti – 700;

Tarixi abidə - 100;

Dövlət incəsənət teatri;

Şəhər mədəniyyət evi və s.

Bir çox ərazilərində **soyqırımlar** olmuşdur. 1988-ci ildən başlayan Qarabağ müharibəsinin ilk soyqırımını *Xankəndi* şəhərində olmuşdur.

Şəhərin qərb hissəsi-xüsusilə azərbaycanlılar yaşayan məhəllələri ermənilər tərəfindən tamamilə yandırılmışdır.

Ağdam rayonu - 23 iyul 1993-cü il tarixində ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur. Əhalisinin sayı – **190 000** (*işğal zamanı 155000 nəfər idi*) nəfərdir. Qarabağ müharibəsi nəticəsində rayonun minlərlə sakini şəhid və əlil olmuşdur. Rayonun 850 kvadrat kilometrə yaxın ərazisi erməni işğalçıları tərəfindən işğal edilmiş, dağıdılmış, yandırılmış və talan olunmuşdur.

Sənaye və tikinti obyektlərinin sayı – 100;

Mədəni-məişət obyekti – 600;

İşğal edilmiş şəhər, qəsəbə və kəndlərin ümumi sayı – 90;

Tarixi abidələrin sayı – 50;

Ağdam Dövlət Dram Teatrı və s.

Xocavənd rayonu - 2 oktyabr 1992-ci il tarixində ermənilər tərəfindən tamamilə işğal olunmuşdur. Ərazisi 1458 kv. km., əhalisinin sayı 10 000 nəfərdir. Erməni hücumları nəticəsində şəhid olmuşdur – 145 nəfər. Əlil olmuşdur – 50 nəfər. Rayon erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılmış və yandırılmışdır:

Dağıdılmış, yandırılmış mədəni-məişət obyektlərinin sayı – 75;

Qəsəbə və kəndlərin sayı – 12;

Tarixi abidələrin sayı – 45 (*o cümlədən dünya əhəmiyyətli Azıx və Tağlar mağaraları*) və s.

Xocalı rayonu - 26 fevral 1992-ci il tarixində işğal olunmuşdur. Ərazisi 926 kv. km; əhalisinin sayı 21 000 nəfərdir. Erməni hücumları nəticəsində ümumilikdə şəhid olmuşdur – 830 nəfər. Əlil olmuşdur – 1200 nəfər. Taleyi məlum olmayanlar 160 nəfər. Rayon erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılmış, yandırılmış və talan olunmuşdur:

Sənaye və tikinti obyekti - 30;

Mədəni-məişət obyekti - 80;

Tarixi-memarlıq abidələri – 100 (*o cümlədən Xocalı-Gədəbəy tarixi mədəniyyəti*) və s.

Şuşa rayonu - 8 may 1992-ci il tarixində ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur. Ərazisi 289 kv. km; əhalisinin sayı 24 000 nəfərdir. Erməni münəfiqəsi nəticəsində 210 nəfər şəhid olmuş, 200 nəfər əlil

olmuşdur. 50 nəfərin taleyi naməlumdur. Rayon və onun kəndləri erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılmış, yandırılmış və talan olmuşdur:

Sənaye və tikinti obyektı - 30;

Mədəni-məişət obyektı - 103;

Şəhər, qəsəbə və kənd - 31;

Tarixi abidə və muzeylər - 250 və s.

Cəbrayıl rayonu - 23 avqust 1993-cü il tarixində ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur. Ərazisi 1050 kv. km (*onun 1042 kv. km ərazisi erməni işğalı altındadır*); əhalisinin sayı – 60 000 nəfərdir. Rayon üzrə ümumi şəhidlərin sayı - 400 nəfər. Əlil olmuşdur - 200 nəfər. 30 nəfərin taleyi məlum deyildir. Cəbrayıl rayonu erməni işğalçıları tərəfindən işğal edilmiş, dağıdılmış, yandırılmış və talan olunmuşdur:

Mədəni-məişət obyektı - 200;

Rayon üzrə ermənilər tərəfindən işğal edilmiş yaşayış məntəqələrinin (*qəsəbə və kəndlərin*) ümumi sayı-90

Tarixi-memarlıq abidələri – 100 və s.

Füzuli rayonu - 23 avqust 1993-cü il tarixində ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur. Ərazisi 1386 kv. km; əhalisinin sayı 120 000 (*işğal zamanı 96 000 nəfər idi*) nəfərdir. Rayon erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılmış, yandırılmış və talan olunmuşdur:

Ermənilər tərəfindən işğal edilmiş yaşayış məntəqəsi – 52 (*1993-cü ildə ümumilikdə 68 yaşayış məntəqəsi işğal altında idi. 1994-cü ilin əvvəllərində - qış və bahar döyüşlərində rayonun 16 kəndi və Horadiz qəsəbəsi düşməndən azad edilmişdir*);

Şəhid olmuşdur – 900 nəfər;

Əlil olmuşdur – 1309 nəfər;

Mədəni – məişət obyektı - 145;

Tarixi abidə 150 və s.

Nazim Tapdıqoğlu (Vəlişov)
tarixçi, tədqiqatçı, şair, publisist,
“Qızıl Qələm” mükafatı laureatı

AĞRIM –ACIM XOCALIM

Deyirlər zaman hər bir dərdin əlacıdır. İnsanı sakitləşdirir, dərmini unutdurmağa, ayaqda durmağa kömək edir. Bu fikrin əksini elə zaman özü sübut etdi ki, elə dərdlər, elə yaralar var ki, onlar heç vaxt qaysaq bağlamaz, elə hey qövr edər, oyum-oyum oyar insanın qəlbini.

Gəlin görək zaman unutdura bilərmidi? 1990-cı il Qanlı 20 yanvar şəhidlərini, Ağdam rayonunun Qarakənd kəndi üzərində içərisində Azərbaycanın sayılıb-seçilən ictimai xadimləri olan helikopterin ermənilər tərəfindən vurulmasını və bu törədilən terror aktı nəticəsində həlak olanları, əlimizdən qeyri-qanuni, bütün beynəlxalq prinsip və normalara zidd olan qeyri-insani rəftar nəticəsində alınan Dağlıq-Qarabağı, Qarabağətrafi ərazilərimizi, bu yolda verdiyimiz şəhidlərimizi, ağrı-acılarımızı, Qarabağ dərmini. Əsla yox.

Vətənimizin ərazi bütövlüyünün qorunmasında şəhid olan, itgin düşən, sağlamlığını itirən insanların, onların ailələrinin Azərbaycanın dövlət başçısı İlham Əliyev tərəfindən daim diqqət mərkəzində saxlanıldığının hər addımında şahidiyik. Dövlət başçımızın öz çıxışlarında dəfələrlə cəsarətlə söylədiyi başımıza gələn haqsızlıqları, fəlakətləri unutmadan haqq səsimizin dünyaya çatdırılması mübarizəsindən bir an belə geri çəkilməməliyik fikrinə hər birimiz dəstək olmaqla beynəlxalq ictimaiyyətə həqiqətləri olduğu kimi çatdırmaq məqsədilə bacardığımızdanda daha böyük səylə çalışmalıyıq.

Böyük sarsıntı, qəlb ağrısı, göz yaşı ilə yazılan, XX əsrin ən böyük soyqırım aktı olan Xocalı faciəsindən, o məşum gecənin şahidlərinin dilindən söylənilən həqiqətlərdən danışan bu kitab, inanırıq ki, dünyanın nəcib, insani dəyərlərin sərhədlərini çəkən bu sahədə söz sahibi olan hər bir səlahiyyətli şəxsin diqqətini bu faciəni törədənlərin cəzalandırılması istiqamətində addımlar atmağa sövq edəcək.

1992-ci il 26 fevral. Xocalı şəhərinin erməni işğalçıları və Sovet ordusuna məxsus 366-cı Motoatıcı alayının hərbiçilərinin ağır hərbi texnika ilə birgə hücumu nəticəsində darmadağın edilib, yer üzündən silindiyi, eyni zamanda dinc əhəlinin amansız qəddarlıqla qətlə yetirildiyi, əsir götürüldüyü bəşər tarixinə qanla yazılan bir gün. Bu gecədə təpədən dırnağa qədər silahlanmış işğalçı ordunun muzdlu əsgərləri qocaları, cavanları, uşaqları, qadın və qızları xüsusi amansızlıq göstərərək qətlə yetirirdilər.

Xocalı yerləşdiyi ərazi baxımından Qarabağ əhalisi üçün çox böyük strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Xocalı aeroportu əhalinin gediş-gəlişi üçün yeganə çıxış yolu kimi xüsusi əhəmiyyətə malik obyektlərdən biri idi. Düşmənin ilk hədəfidə məhz bu strateji obyekt olan aeroportu ələ keçirib blokada yaratmaq və istədiklərinə nail olmaq idi. Bu hədəf ələ keçirildikdən sonra düşmənin o qanlı gecədə insanlığa sığmayan öz çirkin əməllərini xüsusi qəddarlıqla həyata keçirdi.

Üstündən 25 il keçməsinə baxmayaraq indi də o gecənin dəhşətlərini unutmayan, bu faciələrin ağrılarını canında gəzdirən gözləri hələ də yollarda qalan insanlar var. Xocalı faciəsi zamanı itgin düşən 155 insandan indinin özündə də heç bir soraq yoxdur. Qarlı-şaxtalı fevral günlərində qayaların yarpaqlarında gizlənən, dağlarda əl-ayağı donan ac-susuz insanların xeyli hissəsi donaraq həlak oldular, xeyli hissəsinin əl və ayaq barmaqları, ayaqları şaxtadan donaraq amputasiya edildi, xeyli hissəsi isə ermənilər tərəfindən pusquya düşərək qəddarlıqla məhv edildilər. Qana susamış azğın ermənilər hər zamankı kimi öz çirkin xislətlərini göstərməklə, meyitləri belə təhqir etməkdən çəkinmirdilər.

Əminik ki, erməni işğalçılarının xaincəsinə Azərbaycan torpaqlarına soxulması, yurdumuzda axıtdıqları nəhaq qanlardan, o cümlədən Xocalıda törətdikləri vəhşiliklərdən, bir millətin soyqırımı haqqında bu dəhşətli soyqırma məruz qalanların öz dillərindən söylənilən həqiqətlər tarixin qanla yazılmış səhifələrindən biri kimi vərəqlənib, tədqiq edilməklə haqq-ədalət tərəzisində qoyulacaq. Ürək ağrısı ilə təəssüflənib təkrar-təkrar qeyd edirik ki, 25 il ötməsinə baxmayaraq hələ də əzizlərinin yolunu gözləyən ailələr, o dəhşətli gecənin ağrı-acısını canında gəzdirən analar, bacılar, körpələr var.

Bu faciəni kameranın yaddaşına köçürən reportyor Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı Çingiz Müstafayevin böyük ürək ağrıları və göz yaşları ilə çəkdiyi kadrlar, ermənilərin meyitlər üzərində həyata keçirdiyi insanlığa yaraşmayan hərəkətlər insanı dəhşətə gətirir. Əvvəldə vurğulanan fikrə qüvvət olaraq bir daha təsdiqləyirik ki, öz ərazimizdə, öz torpaqlarımızda Azərbaycan əhalisinə qarşı törədilən bu və ya digər vəhşilikləri unutmaq və unudurmaq üçün zamanın hökmü yetməz. Əli qələm tutan hər birimiz başımıza açılan bu müsibətlərin unudulmaması üçün onları yazıya köçürüb gələcək nəsillərimizə ötürməliyik. Bu bir vətəndaş borcu, insanlıq borcu, Vətən borcudur. Əgər bunu etməsək gələcək nəsillər bizi ən azından qınayar. Qınaq obyektinə tuş gəlməmək üçün fəlakətlərimizin tarixini yaratmalıyıq. Bu gün Xocalı haqqında yazılan hər bir kitab, şeir, bəstələnmiş musiqi əsəri,

sabahkı tariximizdir. Tariximizi yaşadaraq ondan dərs alıb, gələcəyimizi bu qanlı hadisələrdən sığortalamış olarıq.

XOCALI SOYQIRIMINI TÖRƏDƏNLƏR, SÖZÜN ƏSL MƏNASINDA ŞƏRƏFSİZLİK VƏ LƏYAQƏTSİZLİK NÜMUNƏSİ GÖSTƏRDİLƏR. VƏHŞİ ERMƏNİ CƏLLADLARI HEÇ KİMƏ RƏHM ETMƏDİLƏR. ONLAR XOCALIDA İNSANLARI DİRİ-DİRİ TONQALLARDA YANDIRDILAR, SAĞ İKƏN ONLARIN MÜXTƏLİF BƏDƏN ÜZVLƏRİ KƏSİLDİ, BAŞLARININ, SİNƏLƏRİNİN, QARIN NAHIYƏLƏRİNİN DƏRİLƏRİ SOYULDU. HƏTTA MEYİDLƏRİN CƏSƏDLƏRİ BELƏ TƏHQİR OLUNDU. QIZMIŞ DƏMİRLƏ ƏSİRLƏRİN BƏDƏNLƏRİNİ DAĞLADILAR, DİRİ VƏ YARIMCAN HALDA OLANLARI MEYİDLƏRLƏ BİRLİKDƏ QABAQCADAN QAZILMIŞ XƏNDƏKLƏRDƏ TOPLU HALINDA BASDIRDILAR, ƏL VƏ AYAQ DIRNAQLARI, DİŞLƏRİ DƏMİR ALƏTLƏRLƏ ÇIXARILDI, VALİDEYNLƏRİN GÖZÜ ÖNÜNDƏ UŞAQLARA, UŞAQLARIN GÖZÜ ÖNÜNDƏ VALİDEYNLƏRƏ İŞGƏNCƏ VERİLDİ. HAMILƏ QADINLARIN QARINLARI YARILARAQ KÖRPƏLƏRİ SÜNGÜLƏRƏ KEÇİRİLDİ, ERMƏNİ QƏBİRLƏRİ ÜSTÜNDƏ CAVAN OĞLANLARIN “QURBANLIQ” KİMİ BAŞLARI KƏSİLDİ (Ermənilərin özlərinin etirafı - ZORİ BALAYAN “Ruhumuzun canlanması” 1996, səh. 260-262).

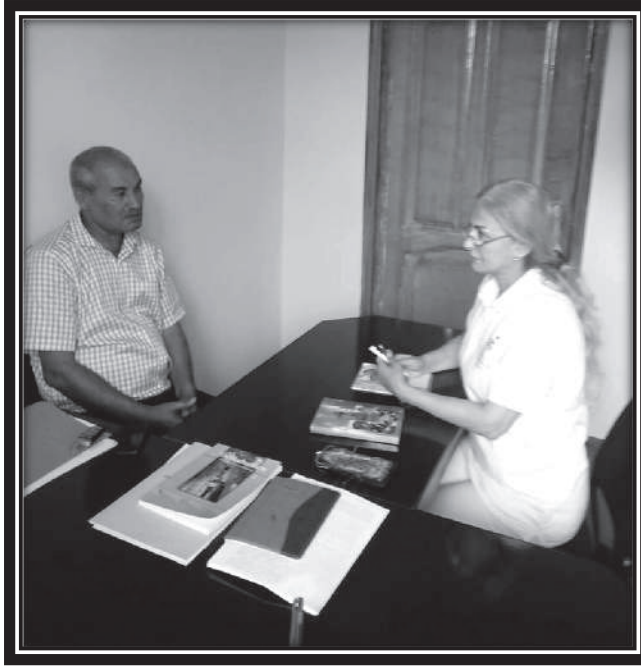
İNSAN TƏFƏKKÜRÜNƏ SIĞMAYAN, AĞLASIĞMAZ CƏZA ÜSULLARI İLƏ İCRA OLUNAN VƏHŞİLİK. BAX BÜTÜN BUNLARDIR XOCALI FACİƏSİNİ ÖZ AMANSIZLIĞI İLƏ BAŞQALARINDAN FƏRQLƏNDİRƏN. ODUR Kİ, XOCALI FACİƏSİ XX ƏSRİN ANALOQU OLMAYAN ƏN DƏHŞƏTLİ FACİƏSİ SAYILIR. BU QANLI OLAY ÖTƏN ƏSRDƏ BELARUS RESPUBLİKASINDA BAŞ VERMİŞ XATIN, VYETNAMDA SONQMİ, YAPONİYADA XİROSİMA, NAQASAKİ VƏ S. KİMİ FACİƏLƏRDƏN DAHA DƏHŞƏTLİ DAHA AĞIR, DAHA AMANSIZDIR...

XOCALI : ŞAHİDLƏR DANIŞIR

8 GÜN ƏSİRLİKDƏ QALMAĞIM 80 İLƏ BƏRABƏRDİR

Əliməmmədov Yaşar Şahmalı oğlu
(1956-cı ildə Xocalı şəhərində doğulub)

- Valideynlərim 1947-ci ildə erməni siyasətinin qurbanı olaraq Ermənistanın Dərələyəz mahalından qovularaq Xocalıda məskunlaşmışlar. Biz sonralar Xocalıdan ikinci dəfə məcburi köçkün olduq. Hələ 1990-cı ildə Xocalıda yaşayan azərbaycanlılara qarşı azğın ermənilər düşmənçilik edirdilər. Qəsəbənin azərbaycanlı sakinlərini təhqir edir, maşınlarının şüşələrini sınıdırır hər vəchlə dinc əhaliyə ziyan vurmağa çalışırdılar. Biz üç qardaş mən, Faiq (*1969-cu il təvəllüdlü*), Namiq (*1961-ci il təvəllüdlü*) özünümüdafiə alayının döyüşçüsü idik. 1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə Qarqar çayının üzərində olan dəmir yolu xəttinin yaxınlığında səngərdə postda idik. Tankların, vertalyotların səsi eşidilirdi, şəhər BTR , tanklarla mühasirəyə alındı. Nəsə olacağını gözləyirdik. Axşam aeroport tərəfdən fişəng atıldı və atışma başladı. Düşündük ki, atışmaya cavab verərik ermənilər sakitləşər, adətən belə olurdu. Amma bu atışma o atışmadan olmadı. Ermənilərin insanlığa yaraşmayan azğın addım atacaqları heç ağılımıza belə gəlməzdi. Əliyalın, silahsız insanlara, uşaqlara, qocalara,

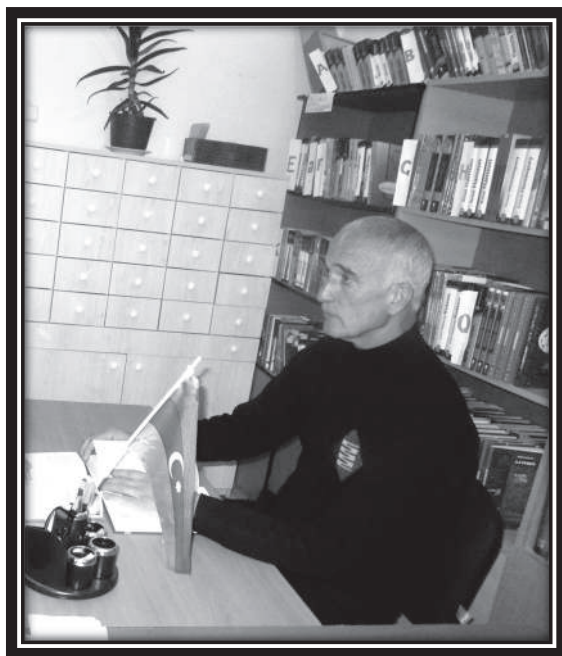
qadınlara amansız divan tutdular. Dinc əhali kütləvi qırğına məruz qaldı. Camaat çaşqın vəziyyətdə Gen dəre deyilən və Kətik meşəsi istiqamətində qaçırdı. Mən atam Şahmalı Əliməmmədovu, həyat yoldaşım Səidə Məmmədovanı, oğlum Siracı götürdüm və biz də *Gen dəre* istiqamətində qaçan camaata qoşulduq. Qardaşım Faiqi də orda gördüm. Üzüyuxarı qalxmaq çox çətin idi. Faiq 6 yaşlı Siracı qucağına aldı, *Gen dəre* istiqamətində qalxdıq və dağın zirvəsinə çatdıq. Burda isə erməni postu var imiş, bizi görüb atəş açdılar. Ölənlərimiz və yaralananlarımız oldu. Hamı meşəyə tərəf qaçdı, səpələndik hərə bir istiqamətə. Qarın içində uzanıb gizlənirdik ki, güllələr bizə dəyməsin. Aradan 10 dəqiqə vaxt keçdi, başımı qaldırdım, ailəmi və uşaqları yanımda görmədim. Hansı istiqamətə gedirdimsə, orada ermənilərin qurduqları pusquyla rastlaşardım. Pirəməki kəndinə getdim. Ailəmi axtarırdım. Oradan Dəhraz kəndinə keçdim. Erməni qadınları məni görən kimi “boyaviklərə” türklər burdadır deyə qışqırmağa başladılar və silahlı ermənilər tərəfindən atəşə tutuldum. Kəndə yaxın meşəliyə qaçıb orada gecələdim. Meşədən çıxıb, çıxış yolu axtarmaq istəyirdim amma hər tərəf cəllad ermənilərlə dolu idi. Burada olduğumuz zaman həyat yoldaşım Zahidəni tapdım. Pircamal kəndi istiqamətində yola çıxdıq və orada bizi mühasirəyə alıb tutdular. Başımıza torba salıb, heyvan tövləsinə gətirdilər. Başımı açan zaman gördüm ki, xocalıların çoxu burdadır. Çoxlu sayda uşaq, qoca qadın var. Qardaşlarım, oğlum da burda idi. Ermənilərin içində olan Saşa adlı bir rus əsgəri mənim ayaqqabımı, gödəkcəmi, papağımı, köynəyimi çıxartdı. Mənə o qədər isgəncə verdilər ki, ölmək istəyirdim. Qoluma dəmiri qızdırıb damğa basırdılar, təpiklə döyürdülər, avtomatın qundağı ilə burnumu sındırdılar. Qardaşım Namiki və bir neçə cavanı seçib apardılar. İndiyə kimi onların barəsində heçbir xəbər yoxdur. Müəllimimiz olan Cəfərov Cəfər Məhəmməd oğlunu tövlənin ortasında stol qoyub oturdular. Biz kişiləri də tövlənin mal təzəyinin içərisində üzü aşağı yatırdılar. Müəllimə dedilər ki, sən əvvəllər düz dərs keçməmisən: şagirdlərinə doğrunu söyləməmisən.. Doğrunu söylə, indi de ki: - Qarabağ torpağı ermənilərindir. Cəfər müəllim isə demədi. Erməni əlində olan bıçağı Cəfər müəllimin ulqumuna saldı və bir də təkrar etdi:- de ki Qarabağ ermənilərindir. Qanında Azərbaycan qanı axan, vətəninə sevinən müəllimimiz bu sözləri demədi. Müəllimin boğazından sinəsinə doğru qan axdığını gördüm. Onu stoldan yerə yıxıb təpiklədilər. Bizə isə torpaq istəmərdiniz indi yeyin bu torpağı deyib, başımızı mal təzəyi olan torpağa basdılar. Halbuki, biz heç vaxt heç kimdən torpaq istəməmişik.

Biz axı öz torpağımızda yaşayırdıq, kimdən torpaq istəməliydik!? Pircamalda 3 gün qaldıq. Oradan da Xankəndinə apardılar. Xankəndinin adamları bizə tüpürür, daşlayırdılar, bizə zooparkda heyvana baxan kimi baxırdılar. Oradan da bizi Əsgərana apardılar. Əsgəran Rayon Yangından Mühafizə İdarəsinin rəisi Karo məni tanıdı. Qaşındakı çapıǵı göstərdi ki, guya onu nə vaxtsa Xocalıdan keçəndə mən daş atıb yaralamışam. Bu uydurduǵu yalana görə məni öldürəcəyini dedi. Məni isgəncə kamerasına saldılar. Oğlumu başqa otaǵa aparanda oğlum getmək istəmədi. Karo oğluma elə bir sillə vurdu ki, uşaq yerə yıxıldı. Uşaǵı digər otaqda olan əsirlərə verdim, isgəncə otaǵına geri döndüm. Karo məni dubinka ilə döyməyə başladı. Başqa`bir erməni də avtomatın qundaǵı ilə o qədər vurdu ki, huşumu itirdim. Bu prosesin nə qədər çəkdiyini bilmədim. Ayılanda üz-gözüm qan içində idi. Məni sürüyüb oğlum olduǵu otaǵa apardılar. ***Sürünə-sürünə başımı altı yaşlı oğlumun dizlərinə qoydum.*** Səhərə qədər verilən isgəncənin təsirindən inildədim. Səhərisi gün bizi erməni əsirlərlə dəyişəcəklərini dedilər. Otaqdan çıxıb yeridikcə dəhliz boyu düzülmüş ermənilər bizə avtomatın qundaǵı ilə zərbə endirirdilər. Oğlum Siracın başını qoruyurdum ki, ona zərbə vurmasınlar. Orada otaqların birində öldürülən azərbaycanlı əsirlərin meyitləri var imiş . Qardaşım Faiqin də cəsədi orada imiş, bilməmişəm. Onu Karo öldürübmüş. Bizi hərbi maşına mindirdilər və Ağdamla Əsgəran arasındakı təmas xəttində - Qaraǵacı qəbristanlığının yanında dəyişdirərək Ağdam könüllülərinə təhvil verdilər. Sonra isə Allahverdi Bağırovun qərargahına oradan da Yevlaxda yerləşən hərbi hospitala gətirildilər. Atamı da o gecə əsir almışdılar, o da çox zülm çəkmiş, onu da erməni əsirləri ilə dəyişmişdilər. 8 günlük əsirlikdə qalmağım 80 ilə bərabərdir. O vaxt ki aldığım isgəncələrdən bədənım hələ indi də sızlayır. Ermənilər tərəfindən azərbaycanlı əhaliyə qarşı amansızlıqla törədilən bu Soyqırımın açdıǵı yara ürəyimizdə qövr edir sağalmır.

ÖZ TORPAĞIMDA İKİ DƏFƏ KÖÇKÜN DÜŞMÜŞƏM

Bəşirov Şükür Fırat oğlu

(1954-cü ildə Laçın şəhərində doğulub):

1979-cu ildə Yeyinti Sənaye Texnikomunu bitirib təyinatla Xan-kəndi şəhərinə gəldim. 1938-ci ildə qohumlarımdan bir çoxu Xocalı şəhərinə köçmüşdülər. Atamgil isə 1976-cı ildə Xocalıya köçürlər. Mən öncə Xocavənd rayonunda yaşayırdım, sonra isə məcburiyyət qarşısında qalıb, 1989 -cu ildə Xocalıya köçdüm. Səbəb 1988-ci il sentyabrın 20 -də Xocavənddəki evimin ermənilər tərəfindən yandırılması idi. Mənfur ermənilər evimi ikinci dəfə də burada yandırdılar. Öz torpağımdan iki dəfə köçkün düşmüşəm. Həmin o dəhşət dolu gecə saat 11-də Aeroport yolunda postda idik. Özünümüdəfə alayının döyüşçüləri idik. Dörd tərəfdən Xocalı şəhəri mühasirəyə alındı. Atışma güclənmişdi. Ailəmdən xəbər tutmaq üçün evə gəlib , onları götürüb, fermadan aşağı hissədə yerləşən səngərə apardım. Səhərəcən orada qaldıq. Səhər ordan baxanda gördük ki, Xocalı yanıb. Biz meşə ilə Dəhraz kəndi istiqamətində gedirdik. Fevral ayının 26-sı güclü qar yağmışdı. Yolu azdıq. Həmin vaxt 500 nəfər Xocalı sakini meşədə qalmışdı. Gözümün önündə Quliyev Qaryağdının **9 yaşlı qız övladının qorxudan ürəyi partladı**. Fevral ayının 26-sı gecə saat 3- radələrində

artıq onlarla insan donaraq öldü. 27-si biz yolumuza davam etdik. Dörd bir yandan erməni “boyavikler”i tərəfindən mühasirəyə alınmışdıq. 28-də Dəhraz kəndinə gəlib çıxdıq. Kənddən uca səslə deyirdilər ki, gəlin biz azərbaycanlıyıq, neçə gündür sizi gözləyirik. Bu sözə inanıb qarşıya çıxan əli yalın, yorğun insanları ermənilər atəşə tutdular. 4 nəfər şəhid oldu, 5 nəfər yaralandı, qalanını da əsir götürdülər, ailəm də onların içində olmaqla. Mən əsir düşmədim. Meşəyə qayıtdım. Meşədə gizlənən Hübət İspəndiyarov adlı bir yoldaşdan soruşdum ki, Ağdamın Abdal-Gülablı kəndinə necə getmək olar? O mənə meşənin yuxarı hissəsində bir dağı göstərdi və yolu başa saldı. Hübətin oğlu meşədə erməni gülləsindən şəhid oldu, özünü də əsir götürdülər. Mənə məsləhət olunan yolla Abdal-Gülablı kəndinə gəlib çıxdım. İki gün keçmişdi ki, ermənilər həyat yoldaşım Məmmədova Atlas Məhəmməd qızını, oğlanlarım 9 yaşlı Racı, 8 yaşlı Ruslanı, 6 yaşlı Zauru erməni əsirlər ilə dəyişdilər. Ailəmə qovuşdum. Allaha min-min şüklər olsun! Mənim gördüyüm 500 əsir insandan cəmi 40 nəfər erməni əsirlərlə dəyişdirildi; 460 nəfər isə erməni cəlladlarının əsirliyində qaldı. O ağırılı-acılı günün, o gecənin sitəmi acısı hələ də ürəyimizi göynədir.

O GECƏNİN AĞRISINI HƏR GÜN YAŞAYIRAM

Zeynalova Tovuz Feyzulla qızı

(1961-ci ildə Xocalı şəhərində doğulub)

Fevralın 26-da saat 23:00 radələrində atışma səsləri eşidildi. Həyat yoldaşım Tofiq Zeynalov hövlnak evə girib, kəndi tanklar mühasirəyə alıb - dedi. Atışma get-gedə güclənirdi. Hamı Qarqar çayına tərəf gəldi ki, Ağdama gedən istiqamətə yola düşsünlər. Kətik meşəsinə girdik. Şəhər açıldı. Naxçıvanik deyilən bir ərazidən keçən zaman ermənilər bizi pusquya saldılar və bizə atəş açdılar. Güllə üstümüzə yağış kimi yağırdı. Canımızı qurtarmaq üçün qaçırdıq. Mən 7 yaşlı Aynurə qızımı kürəyimə bağlamışdım ki, uşağı qaçhaqaçda itirə bilərəm. Bir xanım dedi ki, uşağı kürəyinə bağlamısan, güllədən qorunmaq üçün aşağı əyilirsən, güllə uşağına dəyə bilər, aç uşağını kürəyindən. Mən də kürəyimdən açıb, Aynurəni yerə qoyan zaman uşaq qəfildən “ay ana!” – dedi. İstədim onu yerdən qaldırım, əlim qalxmadı. Onun sinəsinə dəyən erməni cəlladının atdığı güllə əlimdən keçmişdir. Sinəsi qan idi balamın. Həmin an qızım həyatını itirdi. ***Qızımın cəsədini özümmlə Ağdam şəhərinə kimi gətirdim.*** Çox çətin və əzablı yollarla Ağdama gəlib çıxdıq və Aynurə balamı Ağdamda dəfn etdik. Həyat yoldaşım Zeynalov Tofiq Aslan oğlunu Dəhraz kəndi ərazisində əsir götürdülər, indiyə kimi ondan heç bir xəbər yoxdur. Həyat yoldaşımın iki qardaşı, iki yeznəsi, onların uşaqları şəhid oldular. Ölənlər uşaqlar azyaşlı idi. Mən Ağdama çatdıqdan sonra oğlum 1982-ci təvəllüdlü Elşaddan çox nigaran qalmışdım. Ürəyim param-parça olmuşdu. Elşad çox çətinliklə canını düşmənin caynağından qurtara bilmişdi. Meşədə ermənilər olan zaman ölənlər insanların yanında o, özünü uzanıb ölmüş

göstərib. Bir neçə sağ qalmış Xocalı sakini ilə Ağdam şəhərinə gəlir. Məni axtarıb, Ağdam hərbi hospitalında tapıb. İnanın oğlumu görəndə zaman ürəyim sevincdən az qala dayanmışdı. Allah onu mənfur ermənilərdən qorudu. O gecə nankor qonşularımız insanlığa sığmayan cinayət törətdilər. O dəhşətli gecənin üstündən 25 il keçməsinə baxmayaraq mən hər gün o gecənin zəhməni, ağrısını yaşayıram. Qulaqlarımdan Aynurəmin “ay ana!” səsi getmir! Torpağımı, el-obamı, həyat yoldaşımı, Aynurə balamı, sağlamlığımı itirdim. İtki hər zaman ağır olur...

HƏR FEVRAL AYI GƏLƏN ZAMAN, SANKİ ÖLÜRƏM

Allahverdiyeva Elmira Zəkara qızı
(1956-cı ildə Xocalı şəhərində doğulub):

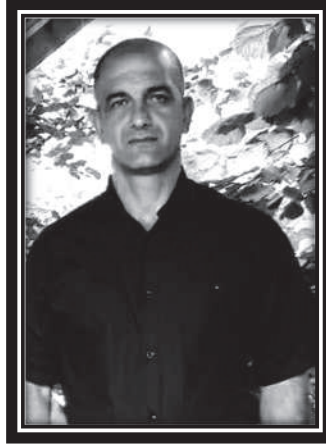

Yanvarın 19-da həyat yoldaşım, 1947-ci il doğumlu Allahverdiyev Novruz Saleh oğlu mənə iki uşağımla 1977-ci il təvəllüdlü qızım Nuriyyə və 1979-cu il təvəllüdlü kiçik oğlum Elgiz ilə birgə Ucar rayonunda yaşayan xalasıgilə göndərirdi. Bulağa su gətirməyə gedən zaman ermənilər yaşayan Noraguğ kəndindən qızıma açılan atəş zamanı qorxudan aldığı beyin travmasından sonra tez-tez baş verən ürək tutmaları olurdu. Ucar rayonuna da elə o məqsədlə getdik ki, qızımı orada müalicə etdirək. Həyat yoldaşım oğlum kənddə qaldı. Ucar rayonuna gedən zaman onuncu sinifdə oxuyan 1975-ci il təvəllüdlü böyük oğlum Mahirə çox yalvardım ki, mənimlə gedək, o razılaşmadı. Dedi ki, ana, sinfimizin oğlanlarıyla söz vermişik, biz də axıracan qalıb döyüşəcəyik. Elə doğrudan da o gənclər sona kimi Ana Vətən uğrunda vuruşub şəhid oldular. Həyat yoldaşım Milli Orduda xidmət edirdi. Hər gecə postda olurdu. Oğlum da hər gecə atasının yanında postda dururdu. Həmin faciədə mən şəxsən iştirakçı olmasamda, 25-dən 26-na keçən o gecə mənim də həyatımı qaraldı. Doğmalarımı məndən aldı. Onların bəzilərinin meyitini tapsaq da, bir çoxunun heç ölüsünü də görmədik. Həyat yoldaşımı və oğlumu nə ölürlərin, nə də ki, əsirlərin içində tapa bildik. Qardaşlarım, qayınlarım, bacımın yoldaşı faciəli şəkildə

həlak oldular. Atam-anam, yoldaşımın ata-anası, bacım, körpə balası 4 yaşlı Lalə (*telejurnalist Çingiz Mustafayevin hönkürtü ilə ağlayaraq “üzünü göstər, üzünü” - deyib çəkdiyi donmuş, balaca qız bizim Lalə-dir*). Qardaşımın həyat yoldaşının kürəyində güllələnmiş yaş yarımliq oğlu Samir... Hansını deyim? Hələ başqa qohumlarımı demirəm. 14 şəhidim ürəyimdə yaradır. 25 nəfər hər iki valideynini itirmiş uşaqların siyahısında şəhid olmuş canım qədər sevdiyim Zərifə bacımın qızları Həmayıl və Gülnarın da adları var. Hər il fevral ayı gələn zaman sanki ölürəm. Təbii ki, hər gün ağlayıram, dərdimi gözlərimin yaşına deyirəm. Amma fevral ayının gəlişində bir qaranlıq çökür gözlərimə. Hər bir şey rəngini itirir. Dünyadan küsürəm. Soyqırımı törədən insanlara böyük kinim, nifrətim var. Müharibələrin olmasını istəmirəm. ***Kaş dünyada heç bir ana, bala dərdi çəkməsin.*** Heç bir insan əzizlərinin işgəncəli ölümü ilə imtahana çəkilməsin...

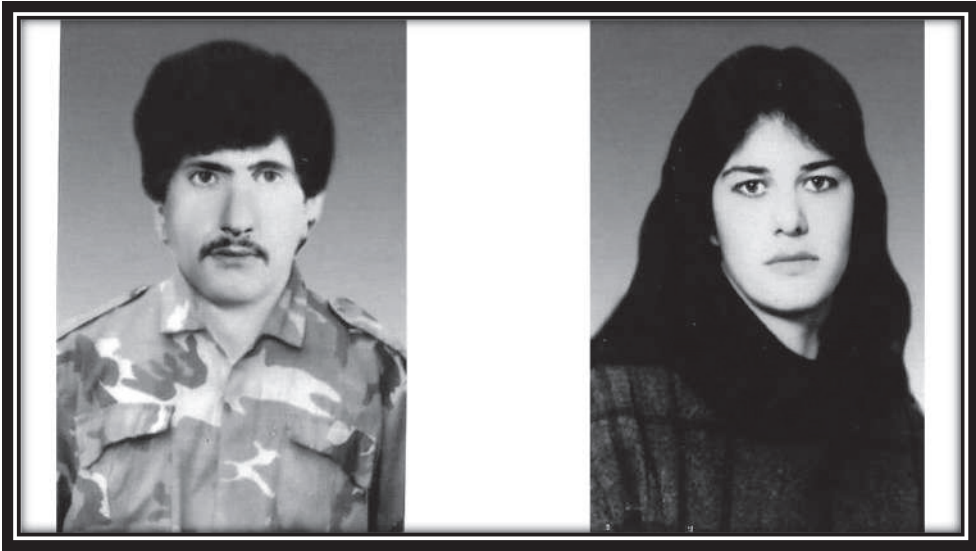

**BACIMIN MƏZARI ƏSİRLİKDƏ, QARDAŞIM İSƏ
MƏZARSIZ QALDI**
Quliyev İmran Lətif oğlu
(1971-ci ildə Xankəndi şəhərində doğulub)

1988-ci ildə ailəmiz Xankəndində evimizi tərk etmək məcburiyyətində qalanda Xocalıda məskunlaşdıq. Buna səbəb nankor ermənilərin azərbaycanlılara qarşı haqsız torpaq iddiaları idi. 1991-ci il hərbi xidmətdən qayıtdıqdan sonra Xocalı özünümüdafiə batalyonuna yazıldım. Erməni quldurları tez-tez evləri, sakinləri atəşə tuturdular. Fevralın 25-dən 26-na keçən gecə hər zamankı kimi postda idim. Atəş səsləri gəldi. Bir müddət ağır döyüş getdi. Xankəndindən və Qaladərəsinin üst tərəfində mövqe tutan tanklardan atəş açılırdı. Qüvvələr bərabər deyildi. Sovet ordusuna məxsus 366-cı alayın hərbi texnikası əsgərləri ilə birlikdə erməni cəlladları dinc sakinlərə hücumə keçdilər. Vəziyyət get-gedə ağırlaşdı. Komandir dedi ki, əhalini çıxartmaq lazımdır. Mən evə gələndə bizim məhəllənin adamları bir zirzəmiyə yığılmışdılar. Hamılıqla oradan çıxdıq. Bizim evdən atam, anam, bir bacım və mən idim. 1965-ci il təvəllüdlü böyük qardaşım Zakir bizimlə getmədi. Dedi ki, mən öz evimizdə qalacağam. Naxçıvanik ilə Əsgəranın arasındakı yola yaxınlaşanda BTR-lər (*zirehli texnika*) yolu kəsdi və silahlı ermənilər də bizə atəş açmağa başladılar. Yolu keçməyə imkan vermirdilər. Biz 10 nəfər silahlı qorxu içində olan əhalidən aralandıq və bizi mühasirəyə alan düşmənlə atışmağa başladılar. Yolu keçməyə imkan vermirdilər. Təxminən 60-70 nəfərdən ibarət dəstə yolu keçdi. Bir az keçdi qarşımızı kəsdi. Biz məcbur olub geri - Kətik istiqamətinə qayıtdıq. Naxçıvanikə tərəf gedib Pirin yanına çatmışdıq

ki, erməni yaraqlıları yenidən qarşımızı kəsdilər. Orada yenə ermənilərlə atışdıq. Yoldaşlarımızdan 5 nəfər şəhid oldu. Biz çox əziyyətlə Ağdamın Şelli kəndinə gedib çıxdıq. Amma ailəmin Ağdam tərəfinə keçə bilmədiyini eşidib yenidən Qaraqaya istiqamətində 6-7 nəfər gəncə gəldiyim yolla geri qayıtdım. Yolda mühasirədə olan soydaşlarımıza, yaralılara kömək etdik və 6 nəfərin meyitini də Ağdamlı Həsən kişinin “Zil” maşınına yığaraq geri göndərdik. Ailəmdən xəbər tuta bilməyib, kor-peşiman geri qayıtdım. Axşam qaranlıq düşəndə atamla anam gəlib çıxırlar Ağdama. Mənə xəbər gəldi ki, gözümün nuru olan bacımı ermənilər öldürüb və cəsədi meşədə qalıb. Yaxın qohumlarımı götürüb bacımın güllələndiyi yerə yollandıq, cəsədini tapıb gətirdik.

Bacım Zöhrə Quliyeva 1968-ci il təvəllüdlü idi. Gəncə Texnologiya texnikumunun qiyabi tələbəsi idi. Xocalı özünümüdafiə batalyonunda tibb bacısı işləyirdi. Xocalıda onu cəsur igid qız kimi tanıyırdılar. Bir dəfə içərisində 30-40 nəfər sərnişin olan Ağdamdan gələn avtobusu ermənilər daş qalaq edirlər. Sürücü olan İlqar yaralanır və huşunu itirir. Ermənilər avtobusdakıları girov götürmək istədikləri an bacım sükanın arxasına keçir, adamları sağ-salamat Xocalıya gətirir. Həmin o qanlı fevral gecəsində isə Naxçıvanik yoluna kimi həm əhaliyə kömək etmiş, həm də avtomatla (*önlərdən birinin silahını götürüb*) erməni quldurları ilə vuruşmuşdur. Zöhrəyə ilk güllə dəydiyində o kürəyindən qonşunun balaca oğlunu açıb yerə qoyaraq: -qaçın

canınızı qurtarın deyə bilir. Sonra isə arxa-arkaya 3 güllə dəyir. Bacım gözlərini həyata ömürlük yumur. O ölümündən sonra “İgidliyə görə” medalı ilə təltif olundu. Qardaşım Zakir haqqında da maraqlanırdım. Əsirlikdə olan bir nəfərin dediyinə görə ermənilər evlərdə qalan camaatı maşınlara mindirirlərmiş, qardaşım Zakirin də evimizdə qaldığını görürlər. O, imtina edib maşına tərəf belə getməyib- Azərbaycan torpağımdayam, öz torpağımdayam, heç yerə getmirəm. Ermənilər onun inad etdiyini görüb , söylədiyi sözlərinə görə onu güllələyərək bədənini dəlik-deşik ediblər. Hər ikisi Allah dərgahında birləşdi. Hər iki nigaran ruh gah Xankəndinin, gah Xocalının, gah da Ağdamın səmasında birgə dolanırlar indi. Qardaşım məzarsız ,bacımın isə məzarı əsirlikdə qaldı. Allah bütün şəhidlərimizə rəhmət eləsin! İnşallah biz öz torpaqlarımıza qovuşacağıq. O zaman onların ruhu şad olacaq.

BU DƏFƏ BİZİM SONUMUZ OLDU
Xumar Bahadur qızı Səlimova
(1972-ci ildə Xocalı şəhərində doğulub)

Həmin gecə atamı və qardaşlarımı itirdim. Anam, iki bacım, bacımın beş balası, bir qardaşım qızı əsir düşdü. Özüm isə ağır yaralandım. Erməni cəlladları məni meyitlərin arasında ölü sanıb əsir götürməyiblər. Bu hadisələrdən sonra doğmalarımıza verilən dözülməz işgəncələri və öldürülməsini öz gözləri ilə görən anam, iki bacım, bu çəkilməz dərdləri ürəklərində daşıya bilmədilər və dünyalarını dəyişdilər. Həmin o gecə qardaşlarımın üçü də postda idi. Evdə atam, anam, gəlinimiz, qardaşımın üç körpə balası və mən idim. Biz artıq hiss etdik ki, bu azğınlar şəhəri tam gülləbaran edirlər. Kətik meşəsinə doğru getdik. Qarqar çayını keçmək lazım idi ki, meşəyə girək. Çayın suyu bumbuz idi. Çayı keçdik. Qardaşlarım bizdən öndə gedirdilər ki, dinc əhalini qorusunlar. Səhərə qədər yol getdik. Yalın ayaqlarımız donmuşdu. Birdən bizi atəşə tutdular. Tanklardan açılan atəş məni ailəmdən ayrı saldı. Pərən-pərən olduq. Harda olduğumu bilmirdim. Nəyin bahasına olursa- olsun qaçıb canımı qurtarmağa, əsir düşməməyə çalışırdım. Yadıma atamgildən ayrı düşməmiş olan bir söhbət düşdü. Balaca qardaşım birdən ermənilərə əsir düşərəm deyə, silahını çəkib məni vurmaq istəmişdiki. Amma atam dözməyib qardaşımın qarşısına keçdi və mənə: “Qaç, tez kaç, çalış əsir

düşmə”-dedi. Mən tək deyildim, birlikdə otuza yaxın adam var idi. Birdən mühasirəyə düşdüyümüzü hiss etdik. Üstümüzə güllə və əl qumbaraları yağış kimi tökülürdü. Yaralananlar, ölənlər oldu. Qumbaranın biri mənim sağ tərəfimdə düşdü və zərbə məni qaldırıb yerə çırpdı. Ağır yaralanmışdım, sağ tərəfim qəlpə ilə dolu idi. Saqqallı “boyaviklər” həmin an bizə yaxınlaşdılar, salamat qalanlara, yaralılara maşınlara minməyi əmr etdilər. Mən imtina edən zaman onlar məni təpiklə döyməyə başladılar, qan içində idim. Huşumu itirmişəm. Məni ölmüş bilib əl çəkiblər. Özümə gələndə, ölümlərin içində gördüm özümü, amma inilti səsi gəlirdi. Bir cavan oğlan ağır yaralı idi, su istəyirdi. Sürünə-sürünə ona tərəf yaxınlaşdım. Qarı əlimdə yumurlayıb ona vermək istəyəndə gördüm ki, uzaqdan ermənilər qaça -qaça bizə sarı gəlir. Ağdam şəhərinin özünümədafiə batalyonunun igidləri bizi qorumaq üçün ermənilərlə atışırırdılar. Ermənilər bizim sağ olduğumuzu bilmədən bizi tapdalayaraq üstümüzdən keçdilər. Onlar getdikdən sonra mən o gənci ayıltmağa cəhd göstərdim, amma o son dəfə gözlərini açdı: ”Of! Ay Allah!” - deyib gözlərini əbədi yumdu. Tək qaldım. Dəli bir səslə ağlamağa başladım. Birdən özümüzünkülərin səsini eşitdim. Onlar xocalıları: - bizi haraylayırdılar, axtarırdılar. Mən son gücümü toplayıb ayağa qalxdım və onlara səsləndim. Bu vaxt ermənilər məni gülləyə tutdular. Bizimkilər də onlara cavab atəşi açdılar. Mən ikitərəfli güllələrin arasında qalmışdım. Huşumu yenidən itirdim. Ağdamlı döyüşçülər səsimi eşidibləmiş. Həyatımı borclu olduğum bu döyüşçülərdən birinin adı yadımda qalıb, Elgiz. O döyüşçülərin sağ olub-olmadığını bilmirəm! Mən üç aydan sonra bildim ki, atam 1928-ci il təvəllüdlü Bahadır Səlimov, qardaşlarım 1958-ci il təvəllüdlü Fəxrəddin Səlimov, 1960-ci il təvəllüdlü Araz Səlimov, 1970-ci il təvəllüdlü Mikayıl Səlimov şəhid olublar. Ölümündən sonra qardaşım Araz Səlimova Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmişdir. O, dinc əhəlinin qorunmasına, kənddən çıxmasına çox köməklik göstərmişdi. Gülləsi və əl qumbaraları bitdikdən sonra ermənilər onu əsir götürüb, elə əsir düşən ailəsinin gözü önündə də işgəncə ilə öldürüblər. 21 yaşlı kiçik qardaşım Mikayıl Səlimov isə polisdə işləyirdi. Mikayıl da o gecənin qurbanı oldu. Ölümündən sonra onu “Azərbaycan Bayrağı” ordeni ilə təltif etdilər.

O gecədə aldığım zərbədən səhhətimdə ciddi problemlər yaranıb. Dövlətimizin qayğısı ilə qardaş Türkiyə dövlətində müalicə aldıqdan sonra nisbətən sağlamlığıma qovuşmuşam. Bir də onu deyim ki, ***nəslimizdə yeganə kişi xeylağı rəhmətlik qardaşım Arazın oğlu İlqardır.*** O, nəslimizin yeganə davamçısıdır. Heç bir insana bizim başımıza gələn müsibəti arzu etmirəm. Gözlərimdən axan göz yaşlarım ürəyimi yandırır. Bütün itirdiyimiz torpaqlar, Xocalımız da mənfur ermənilərdən təmizlənsin! O vaxt daha ağlamayacağam...

12 GÜN YOL GETDİK ...
Qasimov Salman Məhəmməd oğlu
(1977-ci ildə Xocalı şəhərində doğulub)

O hadisələr zamanı 15 yaşıım var idi.Yaxşı yadımdadır, güllə səsi gəldi, elə bildik ki, hər zamankı kimi ermənilər bir az sonra sakitləşəcəklər. Amma bu dəfə bizim sonumuz oldu. Bir an içində Xocalı yerlə-yeksan edildi. 1941-ci il təvəllüdlü anam Qasimova Ayna Bəhlul qızı, 1933- cü il təvəllüdlü atam Qasimov Məhəmməd Salman oğlu, 1962-cı il təvəllüdlü Qasimov Bayram Məhəmməd oğlu, 1970-ci il təvəllüdlü Qasimov Ənvər Məhəmməd oğlu dəmir yolu körpüsünün altında olan sığınacağa gəldik. Xocalıdan çıxmağın iki yolu var idi. Biri Əsgəran yolu, o biri isə Abdalgülablıya gedən Kətik yolu. Evimiz meşəyə yaxın idi. Erməni ordusu keçmiş sovet ordusu ilə birlikdə atəş aç-aça Xocalıya girirdi. Artilleriya ermənilərin gəldiyi yeri, olduğu məkanı vurmurdu. Çünki, hiyləgər ermənilər Xocalını işğal etdiyi məkandan göyə yandırıcı güllə atırdılar ki, onların arxada olan işğalçı dəstələri xəbərdar olsunlar və beləliklə də, öndə gedən dəstə haradadırsa ora atmasınlar. Mənfur ermənilər tərəfindən hər bir plan öncədən düşünülmüşdü. Xocalı sakinlərinin müqaviməti mənasız idi. Meşə istiqamətində gəldik. Qarqar çayına çatanda qərar verdik ki, Kətik yolu - Abdalgülablı istiqamətində gedək. Meşə ilə üzüyuxarı qalxdıq. Bu çox

çətin idi. Bir-birimizə kömək edirdik ki, kimsə geridə qalmasın. Fevralın 26-da səhər meşənin yuxarı hissəsinə yetişdik. Ermənilər burada gizlin post qurub bizi gözləyirmişlər görən kimi atəş açdılar. Bir nəfər öldü, yaralanan da çox oldu. Biz hansı tərəfə gedirdiksə tələyə düşürdük, ermənilər hər tərəfdən bizə atəş açırdılar . Biz isə geri, meşəyə qayıdırdıq. Axşam düşənə kimi ailəmlə birlikdə idim. Yenə yol axtarırdıq ki, mühasirədən çıxıb , Ağdam isitiqamətinə yola çıxaq. Bir az getmişdik ki, azərbaycan dilində ucadan səslər eşitdik biz azərbaycanlıyıq, gəlin yanımıza . İnanıb, səs gələn tərəfə getdik. Yaxınlaşan zaman atəş açdılar. Orada pərən-pərən olduq, atamdan ayrı düşdük. Dolu kimi üstümüzə yağan güllələrdən qorunmaq lazım idi. Hamı qaçırdı ki, birtəhər canını qurtarsın, Ermənilər meşəyə girib azərbaycanlıları axtarırdılar. Birdən bir erməni əlində beşatılan (tufəng) bizi gördü və nişan almaq istəyəndə qardaşım əlində gülləsi bitmiş avtomatı ona tərəf çevirib dedi: - Sən güllə atsan, mən avtomatın bütün güllələrini sənə atacağam, çıx get səni öldürmək istəmirəm. 12 gün yol getdik. Əvvəl Xocalının cənub-şərq, sonra şimal - Ağdam rayonunun Şelli, Muğanlı kəndləri istiqamətinə hərəkət etdik. Ermənilər yaşayan kəndlərin birindən keçib getmək məcburiyyətində idik ki, tez bir zamanda Ağdam bölgəsinə yetişək. Rafiq, Tofiq qardaşları və mənim Bayram adlı qardaşım kəşfiyyat etmək üçün getdilər ki, öyrənsinlər görək kənddə ermənilər tələ, qurmayıblarsa biz oradan rahat keçib Ağdam bölgəsinə yetişək. Onlar yenicə kəndə daxil olmuşdular ki, qarışıqlıq düşdü. Anlaya bilmədik nələr olduğunu. Mövqeyimzi dəyişdik. Bayram qardaşım da bizdən ayrı düşdü. Ayaqlarım şaxtadan donsa da, ürəyim sinəmdə qan ağlayırdı. İnsan gözü görə-görə əzizini itirərmiş. Çox çətinliklə biz Boz dağın zirvəsinə, Topatılan adlanan yerə gəlib çıxdıq. Səhv gəlmişdik, geri qayıdıb, Əsgəranın yanından keçib Ağdama yetişdik. Hərbçilərimiz bizə sahib çıxdılar. ***Ayaqlarımı don vurmuşdu***, ayağımı pəncədən kəsdilər. Anamın, qardaşımın ayaq barmaqlarını don vurmuşdu, onların da barmaqlarını kəsdilər. Atam əsir düşmüşdü. 48 gün onu Xankəndi həbsxanasında əsir saxlamışdılar. Sonra erməni əsirləri ilə dəyişdilər. O ağırılı günləri hər gün yaşayıram. Gözümün qarşısından o gecənin dəhşəti getmir. İnsanlığa necə zərbə vurmaq olardı. Körpələrə, qocalara, qadınlara işgəncə verərək öldürmək heç bir vicdana sığan davranış deyil...

SƏKKİZ GÜN ERMƏNİ ƏSİRLİYİNDƏ
Erməni əsirliyində olan qız, solmuş bir çiçək...
Dürdanə Allahverdi qızı Ağayeva
(1972-ci ildə Xocalı şəhərində doğulub)

O gecəni xatırladıqca nə gözümün yaşı quruyur , nə də ürəyimin ağrısı səngiyir. Hər gün o günü yaşayıram. Hissiyatımın, qürurumun bakirə hisslərimin alçaldığı, arzularımın solub puç olduğu gün idi . Bir gənc qızın bütün arzularına, bakirəliyinə zərbə olan bir gecə. Neçə illər mən başıma gələn bu müsibəti, bu dəhşəti heç kimsəyə söyləmədim, yazmadım. Başıma gətirilən işgəncələri danışmağa utandım. Neçə illər susdum, amma sonra erməni cəlladlarının etdiyi vəhşilikləri hər kəsə anlatmaq istədim. Bilsinlər ki, onlar bizə öz vətənimizdə, öz torpağımızda necə işgəncə verib didərgin saldılar. Nankor ermənilərin ürəyimə çəkdikləri dağ, alçaldıcı hərəkətləri gözlərimin önündən getmir... O gecə top səsləri, atışma səsləri çox dəhşətli idi. Kiçik qardaşım evdə, o biri qardaşlarım postda idi. Evimizə çox yaxın olan yerə bir top mərmisi düşdü. Biz qonşunun zirzəmisinə düşdük. Amma bu atışmanın sonunun dəhşətli olacağını anlayırdıq.

İki saat zirzəmidə qaldıq. Bu vaxt qonşu Məhəmməd dayı ermənilərin aeroportu aldıkları xəbərini gətirdi. Artıq burda qalmaq təhlükəli idi. Biz

meşəyə tərəf getdik, mən, anam Nübar, qardaşım Elşad və nənəm Firuzə. Şaxtalı, qarlı bir gecə Qarqar çayını keçmək çox zülmli idi. Çox insan bumbuz sudan çıxdıqdan sonra soyuğa, şaxtaya tab gətirmədi. Meşədə dondu, öldü. Heç kim doğma evini, torpağını qoyub getmək istəmirdi. Yaşlı insanların çoxu evlərini tərk etmədilər. İndiyə kimi onların taleləri məlum deyil. Biz çox yol qət etdik. Ağdam istiqamətinə çatmağa 10 dəqiqəlik yol qalmışdı ki, erməni cəlladları bizi mühasirəyə alıb gülləyə tutdular. Kaş ki, o gecə elə meşədə ölüb qalardım, şəhid olaydım. O işgəncələri görməyəydim. Qürurum, qızlıq hissiyyatım tapdalandı... Sağ ayağımdan yaralandım. Huşumu itirmişdim, birdən gözümlü açıb gördüm ki, ətrafımda çoxlu meyit var. Artıq ailəmdən ayrı düşmüşdüm. ***Sürünürdüm ki, əsir düşməyim.*** Ətrafda baş verənlər dəhşət idi. Bunları gözlə görmək, çox ağır idi, çox... Bir uşaq ananı körpəsi ilə birlikdə güllələdilər, ananın qanı körpəsinin qanına qarışmışdı. Gözlərim qarşısında Valeh Hüseynovun (musiqiçi idi) həyat yoldaşını necə gülləyə tutub öldürüldüyünün şahidi oldum. Qadın hamilə idi. Ona yerlə sürünüb qaçıb gizlənmək çətin olmuşdur. Elə bu səbəbdəndə vəhşi ermənilər onu gördülər və həmin andaca güllələdilər. Ana bətnində günahsız olan məsum körpəni ananın qanına bələdilər. Ermənilər bizə yaxınlaşıb dedilər ki, sizi öldürməyəcəyik, qalxın ayağa. 1973-cü il təvəllüdlü qardaşım Elşad məndən beş metr qabaqda imiş, birinci qardaşım, sonra həmyerlimiz Qanboy 5 yaşlı oğlu ilə, sonra da mən ayağa qalxdım. Bizi Əsgərana apardılar. 2 kilometr yolu soyuqda, şaxtada ayaqla getdik. Əsgəran rayon polis şöbəsinin saxlama kamerasına saldılar. Zirzəmidə o qədər gənc qız, qadın uşaq gördüm ki... Hər birinin gözündə həyacan, qorxu. O zirzəmidə insanlara necə işgəncələr verildiyini gördüm. Səkkiz gün döyüldüm və təhqir olundum. O qədər döyüldülər, ağır işgəncələr verirdilər ki, bədənimin ağrısından nə otura bilirdim, nə də uzana bilirdim. Yanğınsöndürmə idarəsinin rəisi Karo məni o qədər təhqir edib, o qədər işgəncələr verirdi ki... Hər dəfə soyuq su əlimə dəyən zaman Karonun məni soyuq, bumbuz kimi suda yarım saat saxlayıb sonra zəncirlə döyməsi gözümlün önünə gəlir. Bütün bu işgəncələrə dözə bilmirdim. Allahdan ölüm istəyirdim. Məni ermənilər sıra ilə döyüldülər. Bütün bədənim keyimişdi. Mənə edilən bütün işgəncələri yazsam, bir kitaba sığışmaz. Bir gün Karo mənə işgəncə verib döydükdən sonra dedi ki, səni evinizə, Xocalıya aparacağam. Doğma şəhərimizə maşınla daxil olduq. Elə əzab çəkdim ki, doğma torpağımı dağıdılmış, yanmış görəndə, verilən işgəncənin ağrılarını da unuttum. Boğazım tutuldu, qəhər məni boğdu. Can, qurban olduğum el-obam, doğma torpağım deyib nalə çəkdim. Mənə dedilər ki, eviniz hansı tərəfdədir, göstərdim. Düz evimizin yanına gətirdilər. Evimizi görcək

ürəyim yandı, elə ucadan hönkürüb ağladım ki.. . Bu evdə uşaqlığım, həyatım keçib. Evimizə qalxan 12 pilləkənlərə baxdım. Və... Bu pilləkənlərdən, ağ gəlinlik paltarında, ağ ayaqqabıda, düşmək, gözəl ailə qurmaq arzum var idi. Axı mən gənc qız idim. Arzularım var idi. Mən də gənc qızlar kimi arzuma çatmaq istəyirdim. Hər şey puç oldu. Arzu-istəklərim ürəyimdə qaldı və yandırdı məni .Elə indi də yandırır. Mənə toy qismət olmadı... Bu düşüncələrlə evimizə tərəf ağlaya-ağlaya baxanda arxadan məni zərbə ilə vurdular, yenə də işgəncələr davam edirdi. Ətrafdakı ermənilər məni daş-qalaq edir, söyürdülər. Bir yaşlı erməni qadını bizə tərəf yaxınlaşıb Karoya dedi: - bu türk qızını evlərinin önündə as. Karonun yanında olan Saşa adlı bir erməni kişi isə bunu mənə ver, nəvələrimin gözünün önündə başını kəsim. Karo da, o erməni kişi də məni rezinlə döyməyə başladılar. Heysiz yerə düşdüm və bundan sonra onlar əl çəkдилər. Ağdamda əsirlərlə dəyişəcəkləri üçün məni öldürməkdən vaz`keçdilər. Allah Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Allahverdi Bağirova rəhmət etsin. Əsirləri dəyişdirən zaman, məni mart ayının 4-də əsirlikdən azad etdi. Səhhətimdə ciddi problemlər o vaxtdan indiyə kimi davam edir. Çox sonralar mən ailə qurdum. Bir qızım var, adı Ləmandır. Onunla nəfəs alıram. Məni hər halımla qəbul etmiş rəhmətlik həyat yoldaşım Kərimov İlhamı çox sevirdim. O əsil insan, əsil Azərbaycan kişisi idi. Mənim əsirlikdə olduğumu və hansı işgəncələr aldığımı bilirdi və məni olduğum kimi də qəbul etmişdir. Bir dəfə də olsun mənə keçmişimdən sual vermədi. Hər yara sağalar, hər dərd keçər gedər. Torpaq dərdi, el -oba dərdi keçib getməz. Mənim gördüyüm o ağrını Allah heç kimsəyə göstərməsin, heç kimsəyə..

XOCALI SOYQIRIMI - ŞİRİN XATİRƏLƏRİMİN QƏTLİAM GECƏSİ

Bəndəliyeva Aidə Allahverdi qızı

*Azərbaycan Tibb Universitetinin müəllimi. AMEA Hüquq və İnsan
Haqları İnstitutunun böyük elmi işçisi.
(1968-ci il Bərdə şəhərində doğulub)*

Xocalı soyqırımı - şirin xatirələrimin qətliam gecəsi.... Uşaqlıq illərimin ən şirin, yaddaqalan xatirələri yay tətillərimin ana nənə-babamın yanında, səfalı Kəlbəcər rayonunun füsunkar qoynunda və ata nənə-babamın yanında, Qarabağın dilbər guşəsi olan Xocalıda keçirdiyim qayğısız günlərimlə bağlı idi. İllər bir-birini əvəz etdikcə o dilbər guşələrin hər bulağının başında, çaylarının sahillərində ləpirlərimiz, güllü-çiçəkli yamaclarında izlərimiz qalırdı... Və o zamanlar heç ağılının ucundan belə keçməzdi ki, o ləpirlər və izlər, yağlı düşmənlərin əlləriylə tökülən öz doğmalarımın qanları ilə yuyulub silinəcək... Amma nə yazıq ki, acı tarix bu dəhşəti bizə yaşatdı.... Xocalının könül oxşayan gözəl mənzərələri uşaqlıq və gənclik yaddaşıma yaz-yay fəsillərinin

mənzərəsiylə hopmuşdu. Hər zaman oranın qışını da görməyi arzu edərdim. Doğmalarımın söylədiklərindən bilirdim ki, yayı isti, xoş havalı olduğu kimi, qışı da bir az sərt, qarlı-boranlı olardı. Amma mən, isti soba qırağında nənə-babamın şirin söhbətlərinə qulaq asa-asa, onun qışını da seyr etməyi hey arzulayırdım...Çünki, onların hər zaman bizlərə etdiyi söhbətləri çox dinləyərdik. Və o söhbətləri bəzən şirin, bəzən qorxulu bir nağıl hesab edərdik....Sən demə onların bizə anladıqları bu “şirin nağılların” qəhrəmanları elə onlar özləri imiş. Söylədikləri o qorxunc hadisələr isə dedə-babalarının zamanında yaşadıkları doğma yurdları olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarından ermənilər tərəfindən XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində ermənilər tərəfindən müxtəlif işgəncələrə məruz qalmaqla didərgin salınmaları olub. Onlar Xocalıya da elə həmin torpaqlardan didərgin salındıqdan sonra köçüb gəlmiş və məskunlaşmışdılar... Sən demə bu son deyilmiş... Yağı düşmənin iyrənc siyasəti onları son məskunlaşdıqları Xocalıda da rahat buraxmayacaqmış...Və yenə də aqlımın ucundan belə keçməzdi ki, mənim arzuladığım o qış gecələrindən birində Xocalı ən dəhşətli faciəsini - əsrin soy qırımını, yerlə yeksan olmaq qismətini yaşayacaq... Xocalının taleyinə bu amansız yazı 26 fevral 1992-ci il, qarlı-şaxtalı bir qış gecəsi yazıldı. Quşbaşı qar yağan sərt qış gecəsi. O gecə dəhşət yaşadı Xocalı. Elə bir dəhşət ki, hələ yer üzü belə müsibət, belə vəhşilik görməmişdi. Evlərə-eşiklərə od vuruldu, torpaq qana qərq edildi o gecə. Düşmən rəhm diləyən qocaya, xəstəyə, qadına aman vermədi. Uşaqlar valideynlərinin gözləri qarşısında erməni dığalarının qəbirləri üstündə qurbanlıq kəsildilər. Qız-gəlinlər əsir alındılar. Aramsız güllə yağışından qurtulub ayağı yalın, başı açıq halda meşələrə, dağlara üz tutanların çoxusu yolda dondu, qar uçqunlarına düşdü. O gecə hara gedəcəyini, kimdən imdad diləyəcəyini bilməyən uşaqların doğmalarının meyitləri arasında caş-baş halda vurnuxmalarını, ətrafda nə baş verdiyindən xəbərsiz körpənin gözlərini həyata əbədilik yummuş ananın buz kimi soyuq döşlərini əmməsini göz önünə gətirin... Həmin gecə Xocalı sakinlərinin üzləşdikləri müsibətlərin hansı birini deyəsən, hansı birini yazasan? Qələm acizdir bu vəhşilikləri təsvir etməkdə. Şəhərin 800-dən artıq sakininin həyatına son qoyuldu bir gecənin içində. Bunların içərisində **22** nəfər mənim yaxın əzizlərim və doğmalarım idi. **8** ailə tamamilə məhv edildi, **1275** nəfər girov götürüldü, yüzlərcə soydaşımız bu və ya digər dərəcədə bədən xəsarəti aldı. Tarixin hələ indiyədək şahidi olmadığı bu müsibət ancaq insanlığını, mərhəmət hissini itirən vəhşi ermənilər törədə

bilərdilər. Onlar Xankəndində qərar tutmuş keçmiş sovet ordusuna məxsus hərbi hissələrin, ələlxüsus da 366-cı alayın iştirakı ilə dinc insanların üstünə hücum çəkdiilər və əslində soyqırım törədərək bir şəhəri yer üzündən tamam sildilər. Sonralar o dəhşətli gecədən min cür əzabla qurtula bilib, ayaqlarını, əllərini don vuran, illər sonra o müdhiş hadisə zamanı qazandıqları yüz cür xəstəliklərin fəsadını yaşayan nənəm, bibilərım, əmilərım, onların övladları və nəvələrinin canlı söhbətlərindən öyrəndim ki, ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri heç nə ilə müqayisə etmək mümkün deyil. Onlar öz bədnam hərəkətləri ilə tarixdən tanıdığımız ən qəddar hökmdarların zülmkarlığını belə kölgədə qoydular. Bu vəhşilikləri törətməklə həmişə, hər yerdə özlərini “məzlum, yazıq, türklərin təqiblərinə məruz qalan bir xalq” kimi təqdim edən ermənilər öz xislətini, iç üzünü açıb bütün dünyaya göstərdilər. Ölkəmizin paytaxtı Bakıda Xocalı qurbanlarının xatirəsinə bir abidə ucalır. Abidə rəmzi mənə daşıyır. Burada arzuları gözündə qalan balasını başı üstünə qaldıran ananın fəryadı təsvir olunub. Bu Vətən rəmzi olan ananın öz övladlarına qarşı sevgisinin bir nümunəsidir. Bəli, min təəssüf olsun ki, əsrin Xocalı faciəsi tək dünyadan köçən anaların, körpələrin arzularını gözündə qoymadı, həm də mənim kimi yüzminlərlə insanın Xocalıyla və orada həlak olmuş doğmalarıyla bağlı uşaqlıq və gənclik xatirələrini əbədilik qaraya boyadı. Xocalı soyqırımını həm də o günlərin əziz xatirələrinin qətliyamı oldu. Çünki biz o xatirələrin şirin dadını bir daha duymayacağıq....

XOCALI GƏNCLƏRİ DANIŞIR:

“ YETİM QALAN KÖRPƏLƏR ÖZLƏRİ DƏ BİLMƏDƏN XİLASKAR OLUBLAR”

Qarayeva Lamiyə Yusifəli qızı

(1989-cu ildə Xocalı şəhərində doğulub) -

Xocalı rayon İHB-nın müavini, ictimai-siyasi
və humanitar məsələlər şöbəsinin müdiri

O dəhşətli gecədən mənə yadigar qalan bütün həyatım boyu varlığım, nəfəsim qədər ehtiyac duyduğum atamın yoxluğu və 7 yaşına kimi hər gecə özümü odun, alovun, güllə səslərinin içində gördüyüm qarabasmalarım oldu. Xocalı soyqırımını zamanı mənim iki yaşım var idi. Yəqin ki, məni düz başa düşərsiniz, hadisələri tam təfərrüatı ilə xatırlamağım mümkün deyil, ancaq eşitdiklərimi, xatirələrimdə zəif də olsa canlandırıdığım bəzi hadisələri sizinlə bölüşə bilərəm. Fevral ayında Xocalı artıq 4 ay idi ki, tam blokada vəziyyətində idi. Fevralın 25-i gecə saat 11 radələrində atışmaların ara vermədiyini, yaşayış evlərinin yandırıldığını gördük. Hadisələrin cərəyan etdiyi vaxt atam və dayım özünümüdəfiə batalyonunda xidmət edirdilər. Axşam onlar evə gəlib bizə dedilər ki, ermənilər artıq şəhərə daxil olub, hava limanını ələ keçiriblər, ölən və yaralananlar var. Şəhəri tərk etmək lazımdır. Biz - artıq 4 ay idi ki, zirzəmidə sabahlayırdıq. Zirzəmini tərk edən vaxt yaxınlıqdakı evləri top atəsinə tutdular. Biz Kətik meşəsinə tərəf üz tutduq. Bu meşəyə getmək üçün Qarqar çayının içindən keçmək lazım idi. Şəhərə hücum qəfildən başladığı üçün insanların çoxu ayaqyalın idi. Ona görə də çayı keçərkən çoxlarının ayaqları dondu. ***Biz üç gün meşədə, dizə kimi qarın içində qaldıq.*** Gecə olduğu üçün və hər yer ağ qarla örtüldüyünə görə meşədən çıxış yolu tapa bilmirdik. Başqa çıxış yolunun olmadığını bilən ermənilər Bozdağ istiqamətindən camaata atəş açmağa başladılar. Orada bizim camaatdan xeyli ölən və yaralanan oldu. Daha sonra ermənilər bizimlə birgə 300-ə qədər Xocalı sakinini yaxınlıqdakı Dəhraz kəndinə gətirib donuz fermasına saldılar və bir neçə gün bizi burada ac-susuz saxladılar.

Əsirlik vaxtı mən atam – Qarayev Yusifəli Süleyman oğlunun, qardaşım Qarayev Ramil isə anam Cəfərova İradə Aydın qızının qucağında idik. Əsir düşməzdən bir gün əvvəl Bozdağ istiqamətində atışma zamanı dediyim kimi xeyli insan qətlə yetirilmişdi. Kimsəsiz qaldıqları üçün onların övladlarını əsir düşən Xocalılar özləri ilə gətirdilər. “Yetim qalan körpələr özləri də bilmədən xilaskar olublar”. Fikrimi belə açıqlamaq istərdim. Biz əsirlikdə olanda ermənilər işğaldan öncə Xoca-

lının müdafiəsində iştirak etmiş özünümüdafiə batalyonunun döyüşçülərindən seçib aparırdılar. Bizim ailədə onlardan 14 nəfər var idi. Atamla birlikdə.... Ancaq onlar bu seçimi edərkən nədənsə bu dəfə qucağında uşaq olan hərbiçilərə toxunmadılar. Bir gün əvvəl kimsəsiz qalan uşaqlardan bir neçəsini qucağına götürən hərbiçilər bu yolla o vəhşilərin caynağından qurtula bildilər. Ancaq mənim 3 yaşım olduğu üçün baş verən bütün bu dəhşətli hadisələrdən təsirlənib dayanmadan ağlayırdım. Atam göz yaşlarıma dözə bilməyib məni anamın qucağına verdi. Elə bununla da mən öz gözyaşlarımla istəmədən atamın əsir götürülməsinə səbəb oldum. Görəsən həqiqətənmi mən günahkaram? Məndən başqa daha hansı övladın göz yaşları atasını ömürlük əsirlik həyatına məhkum edə bilər?

Atamı seçəndən sonra digər 13 hərbiçi ilə birgə onu çölə çıxarıb döyə-döyə apardılar. Həmin vaxtı orada olanların dediyinə görə onları çölə çıxaranın bir az sonra güllələnmə səsi gəlib. Amma bu gün də atamın sonrakı taleyi barədə heç bir məlumat yoxdur. Bu sözlərimi bəlkə də səhv başa düşərsiniz. Ancaq hərdən onun bu dəqiqə yaşamaması üçün dua edirəm. Axı bir insan 25 il “insanlıq” məfhumundan çox uzaq olan erməni vəhşilərinin əlində necə sağ qala bilər, o işgəncələri təsəvvür belə etmək istəmirəm... 25 ildir ki, təkcə bir cümləni öz-özümə təkrar edirəm. **“*Əziz atam, məni bağışla. Kaş bu qədər ağlamazdım.*”** Kaş ki, sən məni anama vermək istəsən də sənəin qucağından yerə düşməzdim”. Bəlkə də bu onun qisməti idi. Ancaq o şübhə 25 ildir mənim ürəyimi yeyib-didir. Anam Cəfərova İradə Aydın qızı həqiqətən də qəhrəman bir qadındır. Təkcə ona görə yox ki, atamdan sonra min cür əziyyətlə qardaşımı və məni təkcə böyüdü, boya-başa çatdırıb, oxudub. Hər ikimizin sənət sahibi olmasına, xoşbəxt ailə qurmağımıza səbəb olub, həm də ona görə qəhrəman qadındır ki, yaxınlarımin dediklərinə görə əsirlik vaxtı atamı seçib aparanda özünü erməni əsgərinin silahının qarşısına atıb və deyib ki, əgər onu aparırsansa məni də öldür. Anam Xocalı rayon Statistika İdarəsində baş məsləhətçi vəzifəsində çalışır. 1965-ci ildə Xocalı şəhərində anadan olub. Hər dəfə atam haqqında ona sual verəndə mənə deyir ki, Yusifəli bu gün də yanımdadır, hər gün yuxularımda mənimlə birlikdədir. Bəlkə də bu, onun heç vaxt ümidini itirməməsindən irəli gəlir. Ancaq mən və qardaşım onun yaşamasını ümid etmək istəmirik. Çünki bu, bizim üçün daha ağırdır. Qardaşım Qarayev Ramil Yusifəli oğlu ailəlidir, 2 övladı var. Hal-hazırda həkim terapevt işləyir. İndi mən də, o da valideyn üçün övladını sevmək hissinin nə demək olduğunu yaxşı bilirik. Həyatda ən böyük arzum isə budur ki, qızımın mənim yaşadığım hissləri heç vaxt yaşamamasıdır. Çünkü

bir qız övladı üçün atanın varlığı əvəzolunmaz bir hissdır. Gənclərimizə tövsiyəm budur ki, hər birimiz bir Azərbaycan vətəndaşı olaraq Xocalı soyqırımının dünya miqyasında tanıtılması istiqamətində öz üzərimizə düşən vəzifəni ləyaqətlə yerinə yetirməliyik. Tariximizi hər zaman dəqiq öyrənməliyik və bizdən sonrakı nəsillərə də düzgün aşılmalıyıq. Təkcə Xocalı soyqırımını yox, erməni cinayətkarlarının 200 ildən çox bir müddətdə xalqımıza qarşı törətdiyi soyqırımı və etnik təmizləmə siyasətinin bütün faktlarını bəşəriyyətə sübut etməliyik. İlk növbədə bu, bizim mənəvi borcumuzdur. Mənə elə gəlir ki ancaq bu missiya nəticəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsində qeyri-konstruktiv mövqe tutan bir sıra ölkələr təcavüzkar ölkə ilə təcavüzə məruz qalan məzlum xalqı tərəzinin bir gözünə qoymaq kimi ədalətsiz siyasətlərindən dönmüş olarlar.

O GECƏ BİR AİLƏNİN ÇIRAĞI SÖNDÜ

Xocalı faciəsində bütün ailəsini itirən

Əliyev Mehdi Firdovsi oğlu.

(1988-ci ildə Xocalı şəhərində doğulub)

- Mən Əliyev Mehdi Firdovsi oğlu 1988-ci ildə Xocalıda anadan olmuşam. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə ermənilərin törətdikləri Xocalı soyqırımını zamanı atamı, anamı, qardaşlarımı, bir sözlə bütün ailə üzvlərimi itirmişəm. Hazırda Goranboy rayonunda, Ağcakənd qəsəbəsində məskunlaşmışam. Goranboy rayon Polis şöbəsində polis işləyirəm. O gün baş verənlər bir an olsun yadımdan çıxmır. Qaranlıq idi. Hər tərəfdən güllə səsi gəlirdi. Atam bizi evimizin zirzəmisinə apardı, sonra isə oradan da çıxıb, birbaşa meşəyə qaçdıq. Həmin axşam məni babamın qardaşı öz kürəyində meşəyə gətirdi. Bizimlə xeyli adam var idi. Yadımdadır, ermənilər bizi gülləyə tutanda yerə yıxıldım. Bəlkə də ağır yük idim qohumlarıma. Uşaq idim, amma soruşdum ki, məni niyə atırsınız bu meşəyə, 4 yaşlı uşaq meşənin ortasında tək qaldım. Qışqırıb ağlayırdım. Heç nə anlamırdım. Evdə ermənilərdən çox danışmışdılar. Buna baxmayaraq, mən ölümün, əsir düşməyin nə olduğunu dərk edə bilmirdim. Səsimə ermənilər gəldi. Heç nəyi doğru-dürüst başa düşə bilmirdim. Ancaq davranışlarından bildim ki, bunlar ermənidirlər. Çünki əllərinə keçən qocaları, qadınları, uşaq-

ları güllələyirdilər, işgəncə verirdilər. Görünür taleyin qisməti beləymiş. Mən sağ qaldım. Ermənilər məni əsirlərin yanına apardılar. Valideynlərimi, qardaşlarımı axtarırdım, tapa bilmirdim. Ağlayırdım ki, məni valideynlərimin, qardaşlarımın yanına aparsınlar. İnanmaq istəmirdim ki, erməni cəlladları mənim bütün ailə üzvlərimi qətlə yetiriblər. Bunu ağlım kəsəndə qəbul etdim. Oradakı əsirlərin hamısının başı özünə qarışmışdı. 4 yaşında uşaq idim. Heç mənimlə maraqlanan da yox idi. Yaşadığım o dəhşətləri indi sözlə ifadə edə bilmirəm. Bu barədə danışmağa çox çətinlik çəkirəm. Üstündən bir gün yarım keçəndən sonra bizi azad etdilər. Ailəmsiz mənə yaşamaq çox çətinidir. Yalandan yaşayıram. Kimsəsizlik çox pis şeydir. Məni hər iki valideynini itirən digər 24 uşaqdan fərqləndirən cəhət odur ki, onların heç olmasa qardaş-bacıları sağdır. Mən isə həm valideynlərimi, həm də qardaşlarımı itirmişəm, bütünlüklə ailəmi itirmişəm. Kimsəyə belə itki qismət olmasın. *Xocalının ən ağır dərdli sakini mənəm.* Qohum-əqrəbamın içində böyümüşəm. Mən təkəm, təkə qalmışam. Tək əldən də səs çıxmır, elə hey çalışırsan, heç nə alınmır. Çox çətinliklə böyümüşəm. Heç kimsəyə belə həyatı, belə ömür yaşamağı arzu etmirəm...

BÜTÜN ŞƏHƏR ŞƏHİD OLDU, O GÜN
Hüseynova (Əliyeva) Rahidə Elbrus qızı
(1989-ci ildə Xocalı şəhərində doğulub)

- Goranboy rayonunun Aşağı Ağcakənd qəsəbəsində yaşayıram. Goranboy rayonunun Aşağı Ağcakənd qəsəbəsində fəaliyyət göstərən Xocalı rayon mərkəzi kitabxanasında şöbə müdiri vəzifəsində işləyirəm. Xocalı faciəsi haqqında həyacansız danışmaq mümkün deyil, bu qanlı gecəni xatırladıqca faciənin az yaşlı şahidi kimi hədsiz həyacan hissi keçirirəm. Xocalı işğal olunduğu gecə kino lenti kimi gözümün önündə canlanır. 1992-ci ildə mənim cəmi 4 yaşım var idi. Evimizin ermənilər tərəfindən yandırılmasından, silah səslərinin gurultusundan, qohumlarımızın şəhid olmasından, meşələrə qaçmağımızdan 25 il ötməsinə baxmayaraq, həmin gecə mənim xəyalımda dərin sağalmaz yaralar buraxdığı üçün unudulmazdır. Həmin vaxt müharibənin nə olduğunu bilməsəm də, ailəmiz (atam, anam, bacım, qardaşım, ata babam və nənəm) və bir çox qohumlarımızla ermənilər Xocalıya hücum edəndə meşələrə üz tutduğumuz yadımdadır. Gecə olduğundan meşədə göz-gözü görmürdü, hamı pərən-pərən düşmüşdü. Atam məni, anam isə iki aylıq bacımı qucağına almışdı. Yaşlı babam və nənəm isə altı yaşlı qardaşımın əlindən tutmuşdu. Həmin gecəni hələ də unuda bilməməyimin səbəbi altı yaşlı qardaşımın əlindən tutan baba və nənəmin atışma vaxtı birlikdə şəhid olduqları və bu dəhşət qarşısında valideynlərimin aciz vəziyyətdə çarəsiz hallarının gözlərimin önündən bir an olsun belə çəkilməməsidir. Bu vəhşilikləri dərk edəcək qədər böyük deyildim. Ancaq bu uşaqlıq xatirəmdən və gözlərimin önündə baş verənlərdən 25 il keçsə də Xocalıda şahidi olduğum müharibənin iztirabını, insanların çıxğırtılarını, qarlı şaxtalı gecənin soyuğunu, **qaranlıq gecənin vahiməsini, yanan evlərin alovunu və yaralı insanların iniltisini unuda bilmirəm**. Səhərə yaxın idi. Gördük ki, hər tərəf insan cəsədləri ilə doludur. Meşədə atışma vaxtı valideynlərimlə məcburən bir neçə dəfə meyitlərin aralarına uzandıq. Meyitlər elə bir hala salınmışdı ki, ancaq geyimlərindən insan olduqlarını anlaya bilirdim. Bu gün mənə ən ağır gələn budur ki, şəhid olanların yarıdan çoxu dəfn olunmadı. Cəsədləri qurda-quşa yem oldu. Ailəmizlə birlikdə fevralın 26-da Ağdamın Şelli kəndinə çatdıq və bundan sonra da ağır günlərimiz hələ də davam edirdi. Faciə zamanı yaxın qohumlarımı itirdim. Həmin gecə Xocalı bir şəhər kimi yer üzündən silindi. Bu qədim yaşayış məskəni 26 fevral gecəsi öz sakinləri ilə birgə şəhid oldu. İki oğul anasıyam. Bu faciədə gördüklərimi tez-tez övladlarıma danışırım. İstəyirəm ki, erməni-

lərin əliyalın, dinc əhalinin başına hansı müsibətləri gətirdiklərindən xəbərdar olsunlar. Torpağımız uğrunda əziz canlarından keçib şəhid olan oğullarımızın hamısının ruhu şad olsun. İstəyirəm ki, torpaqlarımızın mənfur düşməni tapdığından azad olunmasında oğlanlarım cəsur bir döyüşçü kimi iştirak edib qələbə sevincini bizə yaşatsınlar.

RUHUMDA YANAN OCAQ

Əhmədova Pərvin Kazım qızı

(1985-ci ildə Xocalı şəhərində doğulub)

1985-ci il iyunun 27-si Xocalı şəhərində anadan olmuşam. Uşaqlığımın ən gözəl çağları o dağların qoynunda, səfalı guşələrdə keçib. İlk məktəbli adını orada qazanmışam. Məktəbdə keçirdiyimiz o qorxu dolu anları yaxşı xatırlayıram. Dərs vaxtı Alazanların ölüm saçan odlualovlu səsləri bu gündə qulağımdadır. Müəllimlərimiz bizi qorumaq üçün məktəbin zirzəmisinə salırdılar. Elə ki, səs kəsilirdi tez bizi evə aparırdılar. İnanın mənə üstündən 25 il keçsə belə mən hələ də 6 yaşlı balaca Pərvinəm. Qeyd etmək istərdim ki, insanın halını anlamaq üçün özünü həmin insanın yerinə qoyasan gərək. Bəlkə belə olanda onun çəkdiyi ağrı-acını azacıq da olsa hiss edə bilərsən. Sevdiklərinə gözünün önündə zülm oluna və sən sadəcə əliqolu bağlı izləyəsən. Nə yaşın, nə də gücün kömək etməyə imkan verməyə. Ən çox sevdiyin, səni hər zaman əzizləyən əzizin düşməni gülləsinə tuş gələ, sən onu sadəcə izləyəsən. Dayım Nəbiyev Məhyəddin Həsən oğlunun ölümünü beləcə çarəsiz izləmişəm. Bu, çarəsizlik dəhşətin ən son nöqtəsidir. Artıq dünya bu hadisələrdən xəbərdardır. Çünki xalqın dərdinə dərindən yanan Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev bu faciəni bütün dünyaya yaydı. Bu gün də həmin siyasət cənab Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilir. İki övlad anasıyam. Azyaşlı olsalarda, mənim onların yaşında olarkən nələr yaşadığımdan xəbərdardılar. Böyük oğlum, əsgər getməyə həvəslənir. Bir ana üçün bundan böyük fəxr yoxdur. O, bu günün şagirdi, sabahın əsgəridi. Bəlkə də Milli Qəhrəmanı.

UNUTSAQ, UNUDULARIQ

Orxan Vahidoğlu

(1992-ci ildə Bakı şəhərində doğulub)

"Əgər bir şəxs, günahsız bir şəxsi qətlə yetirsə, demək bütün bəşəriyyəti məhv etmiş hesab olunur!"

- söyləmişdir Peyğəmbərimiz. (s.a.s.)

Həmin gün, yüzlərlə günahsız insan qətlə yetirildi. Ermənilər və onların havadarları törətdikləri bu faciə ilə bütün dünya üçün böyük təhlükə olduqlarını düşünmədən bəyan etdilər. Əgər ki, bir erməni çörək kəsdiyi insanı düşünmədən və ən ağır işgəncələrlə qətlə yetirirsə, demək ki, o öz maraq və mənfəəti üçün insanlığa zidd olan bütün addımları atar. Belə deyirlər ki, bir millətin qüdrətini bilmək istəyirsənsə, onun tarixinə nəzər sal. Azərbaycan tarixi şanlı səhifələrlə doludur. Mən bir Xocalı sakini olaraq əminəm ki, qec-tez bütün dünya erməni uydurmalarının həqiqətdən çox uzaq bir yalan olduğunu bütün çılpalıqları ilə görəcək. Yalan ayaq tutsa da, yeriməz. Düşmənin hiyləgərliyi bir sillə kimi üzlərinə vurulacaq. Bu tərs sillə Babəkin, Şah İsmayılın, Nəbinin nəvələri olan biz Azərbaycan gənclərinin döyüş meydanında göstərdiyi hünəri ilə gerçəkləşəcək...

XOCALISIZ...

Məmmədov Cənəli Əli oğlu

(1991-ci ildə Xocalı şəhərində doğulub)

Əfsuslar olsun ki, ömrümüzün 25 ili Xocalısız keçir. 25 il bir gəncin həyatında böyük uğurlar əldə etdiyi illərdir. Xocalıda doğulmağıma baxmayaraq, təəssüflər olsun ki, orada böyümək biz gənc xocalılara qismət olmadı. Doğma Xocalı mənfur düşmənimiz olan erməni daşnaqları tərəfindən işğal olunanda mən 11 aylıq körpə idim. Daşı daş üstə qalmayan **viran Xocalı, məzlum Xocalı!** Sənin haqqında ağrısız, yağısız danışmaq olur ki? Can, Xocalı! Qəsəbəmizdə Xocalıda şəhid olanların əzizləri çoxdur. Qəsəbə sakinlərindən eşitmişəm ki, o gecə çox dəhşətli, tarixdə misli görünməmiş vəhşiliyi ermənilər Xocalılarımıza yaşadıblar. Əziz adlı qəsəbə sakini söyləyir ki: "düşmənin açdığı atəşi yalnız dayanmadan yağan yağışla müqayisə etmək olar. Güllələr yağış kimi üzərimizə yağdı. O gecə biz hamımız ailəmlə birlikdə əliyalın Xocalını tərk etməli olduq. Atam bizi güllələrin az-az

atıldığı səmtə doğru aparırdı ki, erməni cəlladlarına əsir düşməyə. Atamın şücaəti ilə biz hamımız itkisiz Xocalıdan çıxıb bildik. Bizi xilas edən atam, özü geri qayıdaraq Xocalıda qalan insanlara köməyə yollandı. Atamın bu gedişi son gedişi oldu .Onu bir daha görmədim. Atamın adı Xocalı şəhidlərindən biri kimi tarixə yazıldı." Bu sözləri Şəhid övladı kimi fəxrlə deyən Əziz Xocalıya qayıdacağı günü səbirsizliklə gözləyir. Xocalıda məsum balalarımız qəddarcasına güllə- boran edildi, süngülərə keçirildi. Doğma Xocalıda bir gecədə şəhid olan 613 qeyrətli vətəndaşlarımız öz qanları və canları ilə bu torpağın nə qədər dəyərli olduğunu sübut etdilər. Bu vətənin qeyrətli igid oğullarının var olduğunu bütün dünyaya göstərdilər. Gecə ikən yatmış xalqa hücum edərək onları qanlarına qəltan etmək, el-obasından didərgin salmaq qansız, qəsbkar, başqasının torpağında gozü olan xain, namərd zalimlərin işi ola bilərdi. Xocalılar bir an belə vətənin qəddar, namərd düşmənlərin əlinə keçməsinə canları və qanları bahasına olsa da, imkan vermirdilər. Valideynlərimin dediklərindən məlumdur ki, erməni ordusunun muzdlu əsgərləri doğma Xocalını 1988-ci ildən güllə və top atəşinə tuturdular. Tarixən Azərbaycanın torpaqlarında gözü olan mənfur erməni quldurları XX əsrdə də Azərbaycan torpaqlarına olan tamahlarını gizlətmədilər. Elə həmin tamahın nəticəsi idi ki, 1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə Xocalımıza hücum etdilər. Xocalılar şəhidlik zirvəsinə ucalaraq Allahın rəhmətinə qovuşdular. Xocalı Vətənimiz Azərbaycanın ayrılmaz bir parçasıdır, ət ilə dırnaq ayrılmaz olduğu kimi, Qarabağsız Azərbaycan da olmaz.

XOCALISIZ KEÇƏN ÖMÜR...

Zeynalova Gülnaz Sadıq qızı

(1970-ci ildə Xocalı şəhərinin Cəmilli kəndində doğulub)

Xocalı Qarabağın gözəl bir məkanı idi. Quduzlaşmış ermənilər Xocalı şəhərində və ətraf kəndlərində yaşayan kənd sakinlərini çox incidirdilər. Kəndlərə tez-tez hücum edirdilər. Cəmilli kəndi də Xocalının yaxınlığında yerləşirdi. 1991-ci il dekabr ayının 14-dən 15-nə keçən gecə saat 2-3 olardı güllə səsləri eşitdik. Səsə bayıra çıxan kənd sakinləri gördüklərinə inana bilmirdi. Kənd hər tərəfdən toplarla, tanklarla atəşə tutulmuşdu. Camaat bir-birinə qarışdı, hamı kənddən

çıxmağa məcbur oldu. Bu dəhşətli gecədə çoxlu sayda şəhidlərimiz oldu. Həyat yoldaşımın atası Zeynalov Məmməd Mikayıl oğlu da bu şəhidlərin sırasında idi. O, 1943-cü ildə Xocalı rayonunun Ballica kəndində anadan olub. Mənfur düşmənimiz olan ermənilər Ballica kəndini də ələ keçirdikdən sonra orda yaşayan kənd əhalisi kimi Məmməd kişi də oradan köçərək Cəmilli kəndində məskunlaşmışdı. Hər zaman Ballicaya qayıtmaq həvəsi və inamı ilə yaşayırdı. Həmin gecə qayınatam ermənilər tərəfindən vuruldu. Ağır güllə yarasından dünyasını dəyişdi. Qayınatam Məmməd kişinin cənazəsini torpağa tapşırmaq bizə qismət olmadı. ***Mərhumun cənazəsi ermənilərin od vurub yandırdıqları Cəmillinin torpağına qarışdı.*** Qarabağ torpağı uğrunda şəhid olmuş qeyrətli qardaş və bacılarımıza Allahdan rəhmət diləyirəm. Tezliklə doğma Qarabağımıza qayıtmağı səbirsizliklə gözləyirəm.

HEÇ KİMƏ BELƏ ZÜLMÜ VƏ ATASIZLIĞI ARZULAMIRAM

Səlimova Aygün Araz qızı

(1988-ci ildə Xocalı şəhərində doğulub)

O qanlı gecədə mənim beş yaşım var idi. Uşaq olsam da, ermənilərin vəhşi hərəkətləri, insanlığa qarşı törətdikləri cinayət yaddaşımda əbədi həkk olunub. Kino lenti kimi gözümün önündən gəlib-keçir. ***Fevral ayı gələndə ürəyim elə əsir, elə ağrıyır ki...*** Ermənilər, Nənəm Nənəşi, əmim Fəxrəddini, atamın bacısı Şəhla bibimi və onun beş övladını əsir götürdülər.. Əzizlərim yanımda olsalar da, mən çox qorxurdum. Onlar o qədər dəhşətli idilər ki!.. Hələ tam anlamırdım ki, başımıza nələr gəlib və nələr gələcək... Ermənilərin bizdən nə istədiklərini bilmirdim. Bir onu görürdüm ki, qız-gəlinləri, körpələri, qocaları döyürlər. Bibimin uşaqları və mən insanlara olunan işgəncələri görüb, qorxudan qışqırırdıq. O günü xatırladıqca dünyam qaralır. Atamın şəhid olduğunu ağım kəsəndə bildim. O, ölümündən sonra “Azərbaycanın Milli Qəhrəman”ı adına layiq görülüb. Atamın Vətənə qarşı sevgisi ilə hər zaman fəxr edirəm. Allah bütün şəhidlərimizə rəhmət eləsin! Müharibə olmasın! Heç kim ağrılı, acılı bir gün yaşamasın. Uşaqlar atasız böyüməsin...!

BİZ BİR GÜN XOCALIYA QAYIDACAYIQ!

Zahirə Zahir qızı Usublu

(1993-cü ildə Mingəçevir şəhərində doğulub)

Mən əslən Azərbaycanın dilbər guşəsi olan Dağlıq Qarabağın Xocalı elindənəm. Məlum Qarabağ hadisələri zamanı, 1993-cü ildə Mingəçevir şəhərində dünyaya göz açmışam. Həmin faciəni görməsəm də, valideynlərim danışdıqca dinc əhalinin qulaqbatırıcı, vahiməli, əlacsız ah-nalələri qulaqlarımda səslənir. 25 il keçməsinə baxmayaraq bu ağrı-acılar hər bir Xocalılının həyat hekayəsində öz izini salıb. Atamın, Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Çingiz Mustafayevlə birlikdə çəkdiyi həmin kadrları hər dəfə televiziya da görəndə düşmənin necə amansız və qəddar olduğunu şahidi oluram. Atamın şeirlərini isə oxuyan zaman Xocalı həsrəti, böyük vətən sevgisi duyuram bu şeirlərdə. Düşmən Xocalı faciəsini törətməklə bəlkə də elə güman edirdi ki, Azərbaycan xalqının iradəsini sındıracaq. Lakin bu, belə deyil. ***Biz vətənimizi uğrunda öləcək qədər sevirik.*** Son damla qanına qədər “Qarabağ bizimdir” - deyən, işgəncələrlə qətlə yetirilən, ölümündən sonra “Azərbaycan Bayrağı” ordeni ilə təltif olunan şəhid Atakişiyev Fərhad Bəhman oğlu və neçə-neçə Milli Qəhrəmanların həmvətənləriyik. Hər ötən gün bizi torpaqlarımıza daha da yaxınlaşdırır. Düşmən bilsin ki, dövlətimiz günü-gündən qüdrətlənir. Etdikləri çirkin əməllər heç bir zaman cavabsız qalmayacaq!..

CANLI ŞAHİD

Oruc Cabbarov

(1962- ci ildə Ağdam şəhərində doğulub)

(Qarabağ müharibəsi əlili,. Xocalı soyqırımının şahidi olan Oruc Cabbarov döyüşçü yoldaşları ilə birlikdə 50-dən çox Xocalı sakinini girovluqdan xilas edib. O, həmin zamanlar bir dəstə Ağdam döyüşçüsünün komandiri olub. Qəhrəman döyüşçü o ərəfədə Əsgəranın yaxınlığında Ağdamın sonuncu postunda xidmət edib)

Oruc Cabbarov: - “Qara qaya” adlanan yüksəklik alınmasaydı erməni zülmündən Ağdama tərəf xilas olmaq istəyən Xocalı sakinləri bu postdakı ermənilər tərəfindən qətlə yetiriləcəkdi. “Qara qaya”nın sağındakı “Kətik”, “Naxçıvanıq” ermənilərin məskunlaşdıqları postlar idi. Onun üçün bizim döyüşçülər Xocalıları xilas etmək üçün var qüvvəmiz ilə çalışdıq ki, “Qara qaya” yüksəkliyini alaı. O zaman mənim 30 yaşıım vardı. Ermənilərin saysız-hesabsız vəhşiliklərinin şahidi olmuşam. Onlar insanlığa sığmayan elə vəhşiliklər edirdilər ki, bunu təsvir etməyə sözün gücü çatmır. Hətta bəzi girovlarımızın başına elə oyun açrdılar ki, bu vəhşiliklərin “insan” tərəfindən edildiyinə inanmırsan. Papirosu yandırır bəzilərinin sinəsinə basmışdılar. Vəhşicəsinə döymüşlər, olmazın əzablar çəkdimişlər. Ermənilər qocalara, uşaqlara, qadınlara fərq qoymadan işğəncə vermişdilər. İnanın bu haqda danışanda ürəyim az qalır ki, dayansın ... Allah Vətənimizi, el obamızı qorusun! ***Daha ağrı, acı görməyək!***

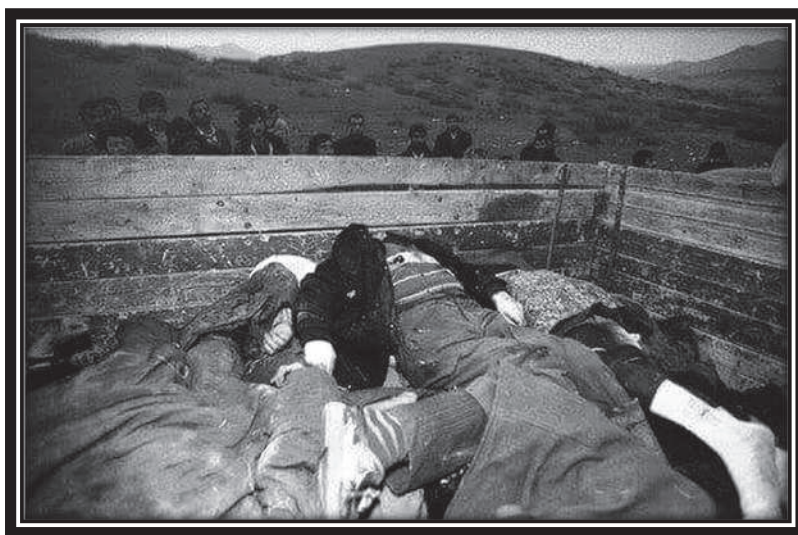

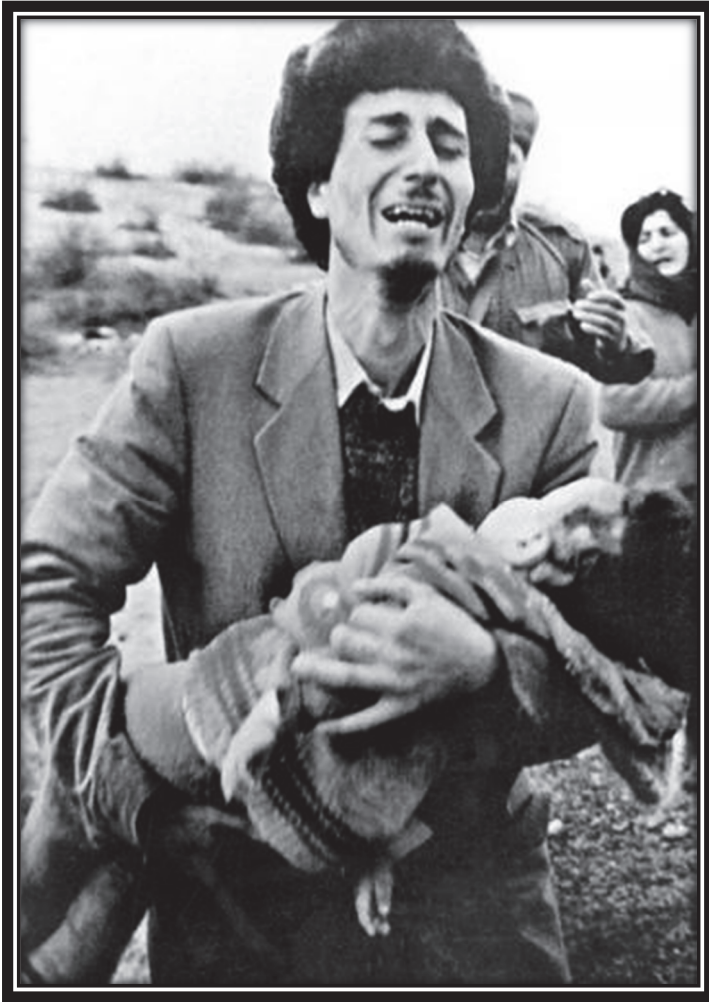
Ötən günə gün çatmaz

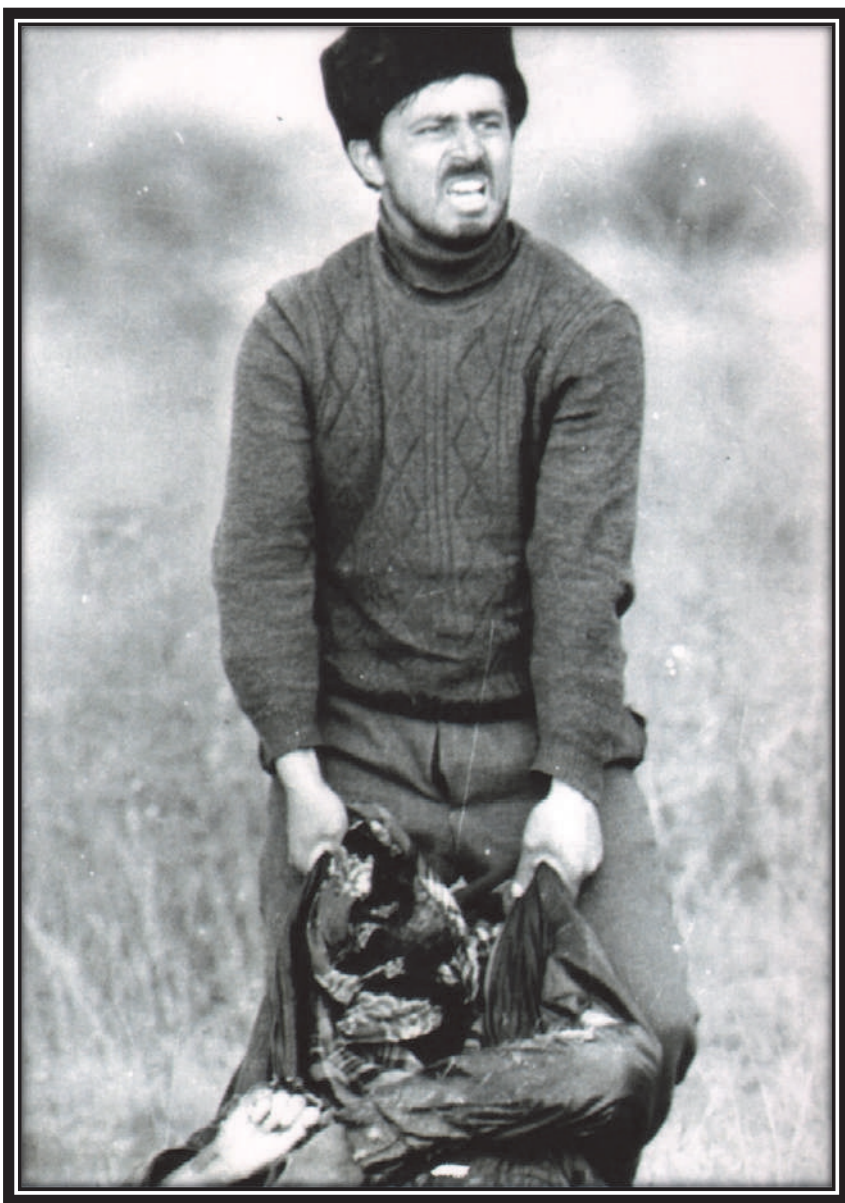

Yaşamaq haqqımız deyildimi? Nə günahımız var idi?

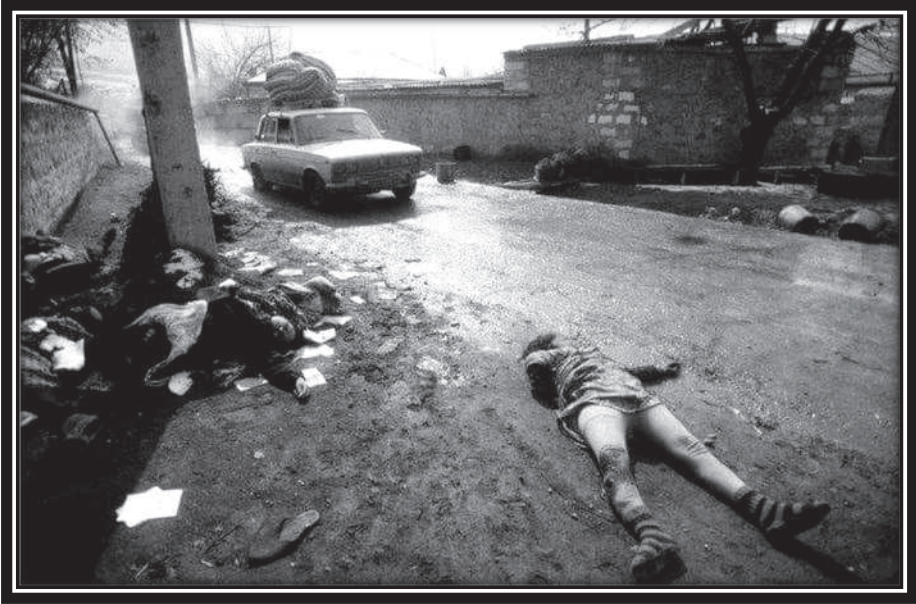
Bağışla körpəm atan səni qoruya bilmədi

Aman Allahım, bu nə zülüm!

Ürəyim qovulduğum yurdumda qaldı

Bu soyuq şaxtalı gecə onların son qış fəsli oldu

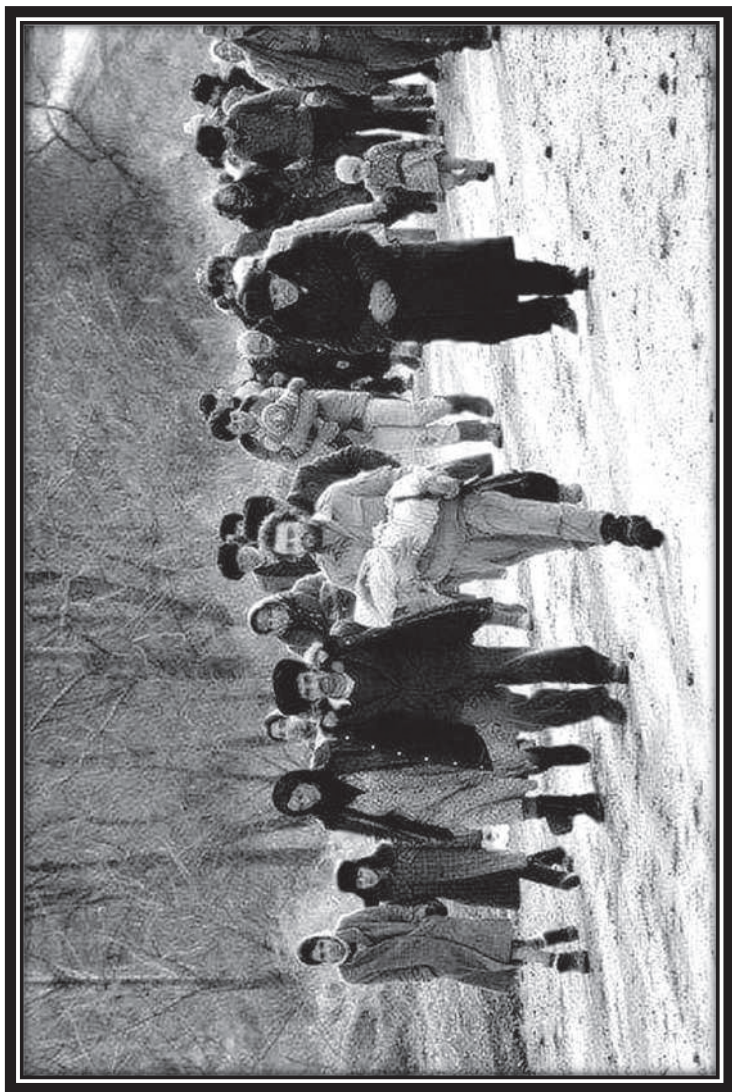

*Ölümümüzə səbəb doğma torpağımızda
yaşamaq istəyi oldu*

Ana qaranlıqdan çox qorxuram

Xoşbəxt günlərimizi əlimizdən aldılar

KİTABIM İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz.....	8
Xocalı Soyqırımı: İnsanlıq Əleyhinə Olan Cinayət.....	13
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	19
Ağrı-acım Xocalı.....	23
Xocalı sakinlərinin dediklərindən	26
Xocalı gəncləri danışır	48

İradə Əlili

Xocalı: Şahidlər danışır

Yığılmağa verilmişdir: 01.25.20125

Çapa imzalanmışdır: 15 fevral 2025

Iroda Alili

XOJALI:
SHOHIDLAR SO‘ZLAGANDA

Boku - 2025

So‘zboshi muallifi:
professor Elmira Sulaymonova
Ozarbayjon Respublikasi
Inson huquqlari bo'yicha vakili
(Ombudsman)

Muharrirlar:
Azade Novruzova
Nargiz Xalaf

Dizayner:
Leyla Babazade

Korrektorlar:
Sevda Husaynova
Nurana Shixalieva
Ulviya Qosimova
Iman Asadov

Iroda Alili- Xojali: Shohidlar so'zlaganda. Qisqacha ensiklopedik ma'lumot kitobi - Boku, "Laman nashriyoti poligrafiya", 2025.- 132 bet.

Kitob O'zbekistondagi Haydar Aliyev nomidagi Ozarbayjon Madaniyat Markazining qo'llab-quvvatlashi bilan o'zbek tiliga tarjima qilindi.

Kitobda Yuqori Qorabog' iqtisodiy tumani tarkibiga kiruvchi Xojali tumani haqida qisqacha ensiklopedik ma'lumotlar hamda 1992-yil 26-fevralda sodir bo'lgan Xojali fojiasi guvohlarining xotiralari o'rin olgan. Kitob keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

“Turgan-bitgani Ozarbayjon xalq25iga qarshi qaratilgan Xojali qatliomi o‘zining aql bovar qilmaydigan shafqatsizligi va g‘ayriinsoniy qiynoq usullari bilan insoniyat tarixidagi vahshiylik harakatidir. Bu genotsid ayni paytda butun insoniyatga qarshi tarixiy jinoyatdir”.

Umummilliy Lider

Haydar Aliyev

Ozərbaycan Respublikası Prezidentinin Xojalı genotsidi qurbanları xotirasına bir dəqiqə sükut e'lon qilish to'g'risidagi FARMONI

1992-yil 26-fevralda Armaniston qurollı kuchları Azərbaycan xalqına nisbatan misli ko'rilmagan Xojalı qatliomını amalga oshirdi. Bu ommaviy va shafqatsız qirg'in armanı bosqinchılarının Azərbaycan mustaqilligi va hududiy yaxlitligini nishonga olgan maqsadli siyosatının navbatdagi qonli sahifası bo'lib, bu nafaqat Azərbaycan xalqı uchun, balki butun insoniyatga qarshi jinoyatdır va uning tarixida qora dog' bo'lib qoladi.

Xojalı genotsidi qurbanlarını xotirlash maqsadida **qaror qilaman:**

Har yili 26-fevral kuni soat 17:00 da Azərbaycan Respublikası hududida Xojalı genotsidi qurbanları xotirasına hurmat belgisi sifatida bir dəqiqalik sükut e'lon qilinsin.

Haydar Aliyev

Ozərbaycan Respublikası Prezidenti

Boku shahri, 1997 yil 25 fevral

...Azərbaycan hec qachon Tog'li Qorabog'ning qo'ldan boy berilishiga rozi bo'lmaydi qanday qilib bo'lsa ham o'z ona yurtini ozod qiladi, uning hududiy yaxlitligini tiklaydi. Tog'li Qorabog' Azərbaycanning azaliy zaminidir. U yerga armanilar 19-asr boshlarida ko'chirib keltirilgan. Turk zaminida, Azərbaycanda bir marta armanı davlati tashkil etildi, biz bu yerda ikkinchi armanı davlatining yaratilishiga hec qachon yo'l qo'ymaymiz.

Ilhom Aliyev

Ozərbaycan Respublikası Prezidenti

SO ‘ZBOSHI XOJALI – QALBIMIZNING ZIRQIROQ YARASI

Yerlarimizda qo‘nim topgan, yillar davomida ne‘matlarimizdan bahramand bo‘lgan, zilol buloqlarimizning shifobaxsh suvidan ichgan, so‘lim go‘shalarimizga joylashib olib, “do‘stingman” desa-da, o‘zi dushman bo‘lgan nomard mehmonlarimiz, keyinchalik esa qo‘shnilarimiz, ikki asrdan ortiq vaqtgi, azaliy yerlarimizni egallab olishdek ezgu orzu, ilinj bilan yashamoqdalar. Agar tarix sahifalarini varaqlasak, haddidan oshgan, badnom qo‘shnilarimiz ozarbayjonlarga qarshi qayta-qayta qirg‘in uyushtirganliklari, o‘zlarining xoinona harakatlari, qatliomlari bilan ulug‘, ajdodlarimizdan tortib bugungi avlodlarimizgacha o‘z ota-bobolari yurtidan haydab chiqarganlariga, tinch aholiga qarshi qurol ishlatib, odamzodga xos bo‘lmagan munosabatda bo‘lganlariga va bashariyat tarixida ko‘z ko‘rib, quloq eshitmagan dahshatli jinoyatlar sodir etganliklariga guvoh bo‘lamiz.

Bundan 26 yil muqaddam, ya‘ni 1993-yil 25-fevraldan 26-fevralga o‘tar kechasi insoniy qiyofasini yo‘qotgan, ko‘zlari qonga, qalbi nafratga to‘lgan bu badkirdorlar o‘z tarafdorlarining kuchi va harbiy yordamiga tayanib, Xojalini nishonga oldilar. O‘sha tunda hech narsadan bexabar, shirin tush ko‘rayotgan, doimo bulbullar sadosidan uyg‘onadigan Xojali ahli chor atrofdan yaraqlab turgan yuqori quvvatli projektorlar yorug‘idan, oldindan tayyorlangan harbiy operatsiya boshlanganidan xabar bergan portlashlar, bolalar, ayollar, qariyalar, nogironlar, bir so‘z bilan, aybi ozarbayjon bo‘lganlar ustiga

yog'dirilgan qattol o'qlar qarsillashi, odamlarning ayanchli do-faryatidan uyg'ondilar.

Shaharning minglab aholisi orasidan mo'jizaviy tarzda tirik qolganlarni, o'z hayotlarini va bolalarini saqlab qolish uchun bu do'zax olovidan qutulishga muvaffaq bo'lganlarni esa pistirmadan turib, o'ldirishdi.

Bu tom ma'noda qirg'in edi. Qotillik edi. Shuning uchun qirg'in ediki, bu voqea oldindan o'ylab, rejalangan tadbir, tinch aholiga qarshi hujum edi. Shuning uchun qirg'in ediki, bosqinchilarning niyati va maqsadlari tinch aholini aynan ozarbayjon millatiga mansubligi sababli ommaviy tarzda qirib tashlash edi.

Va ular o'z maqsadlariga erishdilar ...

Bir kechada 613 nafar vatandoshimiz, jumladan, 106 nafar ayol, 63 nafar bola, 70 nafar qariya halok bo'ldi, yuzlab insonlar og'ir tan jarohati oldi, 1275 nafari garovga olindi. 8 ta oila butunlay yo'q qilindi, 150 dan ortiq bola ota-onasiz qoldi.

25 yildan ortiq vaqt o'tgan bo'lishiga qaramay, shu vaqt ichida yurtimizning beshdan bir qismi ishg'ol qilingan, 20 mingdan ortiq odam shahid bo'lgan, bir milliondan ortig'i majburiy ko'chkin holatida yashayotgan, minglab vatandoshlarimiz asirga va garovga olingan, me'moriy, tarixiy, diniy obidalarimiz, shahar va qishloqlarimizni vayron qilingan, noyob tabiiy boyliklarimizni talon-taroj etilgan, ozarbayjonlarga qarshi etnik tozalash siyosati natijasida Armaniston hududida ming yillardan beri yashab kelgan 300 mingdan ortiq millatdoshlarimiz boshiga cheksiz va behisob kulfatlar tuishgan bo'lsa-da, Xojalida sodir bo'lgan dahshatlar yaqqol ko'zga tashlanib turaveradi.

Buning sababi shundaki, bu shahar bir kechada insoniyat ko'z o'ngida butunlay yer bilan yakson qilindi, aholisi misli ko'rilmagan shafqatsizlik va qiynoqlar bilan ommaviy tarzda qirildi, BMT tomonidan eng og'ir jinoyat deb tan olingan qatliom sodir etildi.

1946-yil 11-dekabrda BMT Bosh Assambleyasi o'z rezolyutsiyasi bilan genotsid insoniyatga qarshi sodir etilgan eng og'ir jinoyatlardan biri ekanligini e'lon qilgan edi.

Ushbu turdagi jinoyat belgilari 1948-yil 9-dekabrda "Genotsid jinoyatlarining oldini olish va jazolash to'g'risidagi" Konventsiyada qayd qilingan va barcha davlatlar tomonidan qabul qilingan. Bu belgilar Xojali genotsidida yaqqol namoyon bo'ladi: bu milliy xususiyatlardan kelib chiqib, odamlarni ommaviy qirg'in qilish niyatida qasddan sodir

etilgan jinoyat edi. Bu ochiq-oydin haqiqat bo'lsa-da, oradan 26 yil o'tgan bo'lsa ham, Xojali fojiasi xalqaro maydonda o'zining huquqiy va siyosiy qiymatini olgani yo'q.

Shu sababdan na qirg'inni sodir etganlar, na ofitser va praporshiklar, na ularga bu buyruqni berganlar o'zlari qilgan vahshiyliklari uchun o'z jazolarini olmaganlar, jinoyat ishlari bo'yicha sud oldida javob berishmagan.

O'shanda o'nlab mamlakatlardan yuzdan ortiq jurnalistlar Ozarbayjonga Xojali voqeasi munosabati bilan kelib, o'zlari to'plagan faktlar asosidagi ma'lumotlarni ommaviy axborot vositalari orqali dunyoga tarqatgan edilar. Bularning hech biri, hatto kechikib bo'lsa-da olingan tasvirlar ham kifoya qilmadi. Dunyo kar va soqovga o'xshardi, sas-sadosi chiqmasdi.

Hozirda Haydar Aliyev jamg'armasi vitse-prezidenti Leyla Aliyeva tashabbusi bilan ko'plab mamlakatlarda "Xojali uchun adolat!" loyihasi amalga oshirilmoqda. Xalqaro targ'ibot kompaniyasi Xojali qirg'inini dunyoda genotsid akti sifatida tan olishda muhim rol o'ynamoqda, armanlar tomonidan ozarbayjonlarga qarshi sodir etilgan genotsid ko'plab mamlakatlarda qoralanmoqda.

Islom hamkorlik tashkiloti Armanistonni bosqinchi, Xojali fojiasini genotsid deb tan olgan birinchi xalqaro tashkilotdir.

Meksika, Kolumbiya, Peru, Pokiston, Bosniya va Gertsegovina, Ruminiya, Chexiya, Sudan, Iordaniya, Gonduras, Gvatemala, Panama, Sloveniya, Jibuti va Paragvay parlamentlari Xojali genotsidini huquqiy me'yorlar darajasida tan olgan.

Shuningdek, AQShning 22 shtati - Massachusetts, Texas, Nyu-Jersi, Meyn, Nyu-Meksiko, Arkanzas, Jorjiya, Oklaxoma, Tennessi, Pensilvaniya, Konnektikut, Florida, Missisipi, G'arbiy Virjiniya, Indiana, Yuta, Nebraska, Gavayi, Montana, Arizona, Aydaho va Nevada qonun chiqaruvchi organlarida ham tegishli rezolyutsiyalar qabul qilindi.

Fuqarolik burchi sifatida bu fojia mamlakatimizda ham, yoshlar, ayollar, harbiylar ishtirokida, shuningdek, BMTning Inson huquqlari va genotsid masalalari bo'yicha sessiyasida ko'plab xorijiy mamlakatlarda o'tkazilayotgan anjumanlarda muhokama qilinmoqda. Jumladan, Vengriyada genotsid mavzusida bo'lib o'tgan konferentsiyada Xojali voqealarining jonli guvohi bo'lgan Sariya xonim Muslim qizi bilan ishtirok etib, nutq so'zladik. Ma'ruzalarimiz katta qiziqish va hamdardlik bilan kutib olindi va esda qoldi.

Har yili 26-fevral – Xojali genotsidi kuni arafasida jahon hamjamiyatiga bu voqea ham inson huquqlarining buzilishi, ham qatliom ekanligini fosh qiluvchi Bayonotim tarqatiladi. Bu bayonotlar BMT Bosh kotibi, BMT Xavfsizlik Kengashi, BMT Inson huquqlari bo'yicha Oliy komissarligi, BMTning Qochqinlar bo'yicha Oliy komissarligi, UNISEF, Yevropa komissiyasi, Yevropa Kengashi, EXHT, Xalqaro va Yevropa Ombudsmanlar institutlariga, Islom hamkorlik tashkiloti va ushbu tashkilotga a'zo davlatlarning Ombudsmanlari assotsiatsiyasiga, Bolalar huquqlari bo'yicha Ombudsmanlarning Yevropa tarmog'iga, Xalqaro tinchlik byurosiga, Ozarbayjon Respublikasining xorijiy davlatlardagi va xorijiy davlatlarning yurtimizdagi elchixonalariga, Ozarbayjon diaspora tashkilotlari manzillariga yuborilgan va tegishli tartibda munosabat bildirilgan. Ozarbayjon Respublikasining barcha mamlakatlardagi elchilari, diasporalarimiz ushbu bayonotlardan turli tadbirlarda foydalanib, mahalliy ommaviy axborot vositalari orqali jamoatchilikni xabardor etib keladi.

Armanlar tomonidan ozarbayjonlarga nisbatan sodir etilgan genotsid dahshatlari butun dunyoga to'xtovsiz oshkor etilishi kerak.

Xalqimiz birligi timsoli o'laroq, mamlakatimiz Prezidenti janob Ilhom Aliyev boshchiligidagi milliy harakatga aylangan, ushbu fojia qurbonlari xotirasiga o'tkaziladigan yurishlar barchani o'ziga jalb etdi. Bu harakatga ko'pchilik e'tibor qaratdi, Ozarbayjonda ham, boshqa mamlakatlarda ham muhim ahamiyat kasb etdi.

Bu fojiani tanitish maqsadida ko'plab kitoblar nashr etilgan. Ular orasida Iroda Alili xonimning Xojali guvohlarining qalb og'rig'i bilan hikoya qilgan xotiralari, OAVda yoritilgan faktlar to'plangan kitobi ham qimmatlidir. Kitobning ingliz, rus va turk tillariga tarjima qilinishi uning ahamiyatini oshirib, kitobxonlar auditoriyasini kengaytirmoqda.

Inkor etib bo'lmaydigan faktlar jamlanmasi bo'lgan bu kitob, o'z navbatida, gunohkorlar aybini ochib beruvchi hujjatlar to'plamidir. Ushbu kitobning har bir sahifasi qatliom va BMT tomonidan umume'tirof etilgan inson huquqlari – yashash huquqi, haqiqatga erishish huquqi (Right to Truth), tinchlik huquqi, sog'lom muhitda yashash va rivojlanish huquqi, unga bog'liq bo'lgan boshqa huquqlarning g'addorlik bilan, ommaviy tarzda buzilganlining isboti, sodir etilgan jinoyatlar jamlanmasidir.

Biz bundan 26 yil avval sodir etilgan ushbu genotsidga xalqaro miqyosda huquqiy va siyosiy baho berilgunga qadar Xojali fojiasini dunyoga keng tanitish borasidagi chora-tadbirlarimizni imkon darajasida

davom ettirishimiz kerak. Armaniston mojaro munosabati bilan qabul qilingan xalqaro hujjatlar talablarini bajarishi, Ozarbayjonning hududiy yaxlitligi, qochqinlar va majburan ko'chirilgan vatandoshlarimizning buzilgan huquqlari tiklanishi, ozarbayjonlik asir va garovga olinganlar ozod etilishi va vataniga qaytarilishi kerak. Shuningdek, begunoh va tinch odamlarni o'ldirgan jinoyatchilar tez orada sud oldida javob berishlari va jazolanishi shart. Shundagina shahidlarimizning ruhlari shod bo'ladi.

O'sha mudhish kecha o'z yaqinlaridan ayrilgan har bir xojalilik qalbida o'chmas iz qoldirdi. Shu bilan birga, bugun ularning ko'zlarida ishonch, ~~xohish~~ orzu va umidni ~~va shu so'zlarni~~ o'qish mumkin: "Biz Xojaliga qaytamiz, ajdodlarimiz qabrini ziyorat qilamiz. Hukumatimiz buzilgan uylarimizni va zarur infratuzilmani tiklaydi. Bu yerlar yana ~~obod,~~ ~~jonli va hayotbaxsh~~ hayot qaynagan gavjum maskania aylanadi. Xuddi Jujuq Marjonli ~~yana~~ qayta jonlanganidek...

Orzularingiz ushalsin, azizlarim.

**Prof. Elmira Sulaymonova,
Ozarbayjon Respublikasi
Inson huquqlari bo'yicha Vakil
(Ombudsman)
08.02.2018**

XOJALI GENOTSIDI: INSONIYATGA QARSHI

JINOYAT

XOJALI – Ozarbayjon Respublikasidagi, qadimgi Qorabogʻ, sobiq Togʻli Qorabogʻ avtonom viloyatidagi maʼmuriy tuman. Shimol va shimoli-sharqdan Kalbajar va Agʻdam tumanlari, janub va janubi-sharqdan Shusha va Xoʻjavand tumanlari, gʻarbdan Lochin tumani bilan chegaradosh. Hududi **926** kvadrat kilometr, aholisi **21 000** kishi. 1930-yilda tashkil etilgan bu tumanning sobiq nomi *Xonkendi* (*Stepanakert*), keyinchalik *Askeron* (1978-1991) boʻlgan. **1991-yil 26-noyabrdan** boshlab tuman nomi *Xojali* deb oʻzgartirildi. Tumanning gʻarbiy chegarasi boʻylab *Qorabogʻ tizmasi* choʻzilgan. Mintaqaning eng baland choʻqqilari – **2843** metr balandlikdagi *Qizqalʼa* va **2827** metr balandlikdagi Qirqqiz togʻlari. Xojali tumani hududida Yura, Boʻr, Antropogen davrlari choʻkindilari keng tarqalgan. Tuman hududi foydali qazilmalarga (gil, shagʻal, qum va boshqalar) boy. Xojali tumani tarkibiga *Xojali shahri, Boshkend, Qaragʻav, Yaloba, Karkijahon, Kosalar, Meshali, Hasanobod, Javadlar, Janhasan, Jamilli, Toshbuloq* qishloqlari kiradi. Xojali tumani va Xojali shahri bu yerda qoʻnim topgan *xojalar* nasliga mansub oilalar nomi bilan bogʻliq.

Azaldan tarixiy-meʼmorchilik vatani boʻlgan *Xojali* tumani hududida miloddan avvalgi XIII-VII asrlarga oid *Xojali-Gadabey arxeologik madaniyat yodgorliklari*, soʻnggi bronza va ilk temir asrlari *nekropollari*, eramizning IV-VI asrlariga oid *Qoʻrgʻon xarobalari*, koʻp sonli *alban cherkovlari*, XVI asrda qurilgan *Hoji Ali gumbazi*, 1356-yilda qurilgan *Dumaloq maqbara*, XVIII asrda qurilgan *Askeron qalʼasi, qadimiy qabristonlar* va boshqa yodgorliklar roʻyxatga olingan. Bu yerlarda olib borilgan qazishmalar natijasida topilgan qadimiy qoʻrgʻonlar, qabrlar, yodgorliklar bu joylarning qadimiy maskanlar ekanligini isbotlaydi.

Xojali tumanidagi Xojali shahri, Qorabogʻ tizmasi etagida, Gargar, Ilis (Xilis), Xojali daryolari tutashgan hududda, Oqbuloq, Noraguh, Badara, Toshbuloq, Ballica, Naxchivanli (Naxchivanik), Mehdikend (Mehdibeyli) qishloqlari bilan oʻralgan. Xojali Togʻli Qorabogʻ muxtor viloyati markazi *Xonkendi* shahridan **12 km** shimoli-sharqda joylashgan. Bu aholi punkti ilgari Stepanakert, keyinchalik

Askeron tumani tarkibiga kiruvchi qishloq bo'lgan. **Xojali shahri** (shahar tipidagi qishloq) 1991 yildan Xojali ma'muriy okrugi markazi sanaladi.

Xojali shahri (shahar tipidagi qishloq) 3 qismga bo'lingan:

1) Xojali daryosining chap qirg'og'ida, Ilis daryosining Xojali daryosiga qo'shilishidan hosil bo'lgan deltada joylashgan **Eski Xojali** (bu hudud keyinchalik Gargar daryosigacha kengayib, **Xojali** shahriga aylangan);

2) Xojali daryosining o'ng qirg'og'idagi Eski Xojali qishlog'idan janubda, 20-asr boshlarida turli hududlardan kelgan odamlar tomonidan barpo etilgan **Galadaresi Xojalisi**;

3) Xojali va Gargar daryolari orasidagi eski pochta stansiyasi hududida 1918-1920 yillarda Armanistondan deportatsiya qilingan tinch ozarbayjon aholisi tomonidan qurilgan **Qochoqlar Xojalisi**;

1991 yil yanvar oyida Xojali shahri aholisi **7000** ga yaqin edi. Ular asosan chorvachilik, uzumchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullangan. Shaharda 2 ta o'rta maktab, madaniyat uyi, 2 poliklinika, tibbiyot punkti, pochta aloqasi bo'limi, maishiy xizmat ko'rsatish muassasasi, kasalxona, turli idora va tashkilotlar, 14-asrga oid maqbara va boshqalar bor edi. Shahar chekkasida so'nggi bronza va ilk temir davri nekropollari, Qo'rg'on qoldiqlari va boshqalar joylashgan.

1992-yil 26-fevralda armanlar Xojali shahrini vahshiylarcha yoqib yubordilar. O'sha kechasi, soat **23** atrofida arman jallodlari, aslida Rossiyaga tegishli bo'lgan, Xankendi shahrida joylashgan **4** armiya **23**-diviziyasi **366**-motoo'qchilar polkining (bu polk 1992 yil 2 mart kuni

kechqurun vertolyotlar bilan Gruziyaning Vaziani shahriga olib ketildi va ko'p o'tmay - 10 mart kuni marshal Shaposhnikov buyrug'i bilan bekor qilindi), Armaniston Respublikasi Qurolli Kuchlari, Hukumat qo'l ostidagi qurolli guruhlar, turli mamlakatlardan kelgan yollanma askarlarning yaqindan yordami bilan o'zini *Artsax Xalq Armiyasi* deb ataydigan Tog'li Qorabog'ning arman qurolli bo'linmalari yordamida Xojaliga kirib, uni butunlay yoqib yuborishdi va vayron qilishdi. O'sha tunda kutilmagan dahshatdan qutulmoqchi bo'lgan xojaliliklar o'rmonlarga, tog'larga tarqalib ketishdi. Qor va bo'ronda boshi oqqan tomonga ketayotgan bechoralar, shirin uyqusi buzilgan norasidalar ozarbayjonlarning qoniga tashna bo'lib pistirmada yotgan armanlarning qo'lga tushadi va ayovsiz o'lirililadi. O'sha jasadlarning ba'zilar vodiylarda, adirlarda, o'rmonlarda ko'milmagan holda qolib ketadi.

O'zini-o'zi mudofaa qilish kuchlari va *AMON* maxsus maqsadli militsiya guruhi (*jami 160 kishi*) uchun Xojaliga qilingan kuchli hujumning oldini olish juda qiyin bo'lsa-da, ular (*bu kuchlarning aksariyati shahid bo'lgan*) katta qiyinchilik evaziga ko'plab xojaliliklarning zudlik bilan aholi punktini tark etishiga imkon yaratdilar. Lekin dahshatlisi, o'sha tunda Gargar daryosining muzdek suvlaridan kechib o'tib, Ketik va Naxchivanli qishloqlari tomon yo'l olgan, o'z jonini saqlab, arman qamalidan qutulmoqchi bo'lgan bechora xojaliliklar o'sha yerda shafqatsiz **o'limga** duch kelishdi. Begunoh ozarbayjonlarning to'kilgan qonlari Ketik va Naxchivanli tog' dovonlari etagidagi oppoq qorni qizartirib yubordi. Bu joylardan uzoq vaqtgacha odam jasadlarining hidi kelmadi. Xojalining kulini ko'kka sovurishda 366-motoo'qchilar polking 1-batalyoni komandiri Ivan Moiseyevning "*xizmatlari*" katta bo'ldi. Bu batalyon armanlar orasida "*Ivanning vahshiy bataloni*" nomi bilan dong taratgan edi.

26 fevral kuni Ozarbayjon armiyasi Xojali aholisiga yordamga yetib kelolmadi. O'sha kuni halok bo'lganlarning jasadlarini olib ketishning iloji bo'lmadi. Ertasi kuni ertalab armanlar vertolyotlar bilan o'rmonlar, vodiylar va adirlarda yashiringan xojaliliklarni, jasadlarni qidirib topdi, tirik qolganlarni, yaradorlarni asirga oldi, shafqatsiz qiynoqlarga duchor qildi. Arman fashistlari ozarbayjonlarning topilgan jasadlarini ming xil usul bilan tahqirlashdi.

Xojali hodisasida halok bo'lganlarning jasadlarini ko'zdan kechirish chog'ida ularning aksariyatida bosh terisi shilingani, burun va quloqlari kesilgani, tishlari sindirilgani, ayollarning ko'kraklari kesib

olingani, turli xildagi kesuvchi va sanchiladigan qurollar bilan jarohatlar yetkazilgani aniqlangan. Ba'zilar harbiy texnikalar g'ildiraklari ostida ezilgani, tananing turli qismlari ayovsiz majruh etilgani kuzatilgan. Sud-tibbiy ekspertiza tomonidan tekshirilgan **181** nafar (**130** nafar erkak, **51** nafar ayol) murda pichoq (**20 nafar**), o'q (**151 nafar**) va to'mtoq asboblari (**10 nafar**)dan o'lganligi aniqlangan. Halok bo'lganlarning **13** nafari yosh bolalardir. Marhumlarning **40** nafari boshidan, **74** nafari ko'krak qafasidan, **17** nafari qorin bo'shlig'idan, **11** nafari esa tananing turli qismlaridan jarohat olgan. **3** ta jasad oyoq-qo'llari muzlashi kuzatilgan, **33** kishi turli qiynoqlar bilan o'ldirilgan - *ayollarning ko'kraklari kesilgan, jinsiy a'zolariga o'qotar qurollar bilan o'q uzilgan, burun va quloqlari kesilgan, bosh terisi shilingan, tishlari sug'urilgan va ko'zlari o'yilgan, erkaklarning jinsiy a'zolari kesilgan, harbiy texnika bilan bosib o'tilgan.*

Xojali genotsidi nomi bilan tarixga kirgan bu musibatda yuzlab begunoh ozarbayjonlar – emizikli go'daklar, tili endigina chiqqan, lekin hali dunyoni idrok etolmagan bolalar, chol-kampirilar, begunoh ayollar, beg'ubor o'smirlarni armanlar qoniga belab, vahshiylarcha o'ldirgan. Xojalining tinch aholisi vakillari turli yo'nalishlardan Ag'am tomon o'tishi mumkin bo'lgan yo'llar chetida yashiringan qurollangan arman askarlari qo'liga tushgan va turli uqubatlar bilan qatl qilingan.

Armanlar tomonidan sodir etilgan bu qonli *fojia* ozarbayjonlarga nisbatan tarixda misli ko'rilmagan haqiqiy *genotsid* bo'ldi. XIX asrda Ozarbayjon yerlariga o'rnashib olgan va uzoq yillardan buyon ozarbayjon turklari bilan yashirin urushga tayyorgarlik ko'rganliklarini yashira olmagan armanlar ozarbayjon xalqining dushmani ekanliklarini yana bir bor isbotladilar. XX asrning oxirlarida *Xojali* qirg'inini sodir etgan g'azabnok armanlar xuddi o'sha asrning boshlaridan boshlab o'n yillar davomida xalqimizga qarshi bobolarining tutgan pozitsiyalari va yo'llarini davom ettirdilar va ko'p miqdorda Ozarbayjon turkiylari qonini to'kish rejasini amalga oshirdilar.

1992-yil 26-fevral – Xojali fojiasi Qorabog'dagi e'lon qilinmagan urushning qonli sahnasiga aylandi. Xojali 1992-yil 26-fevralda arman separatizmi va arman shovinizmining qurboni bo'ldi. Viloyatning boshqa aholi punktlari qatori *Xojali shahri* ham arman qaroqchilari tomonidan vayron qilingan, yondirilgan va kulga aylangan. Xalqimizga qarshi qaratilgan bu *fojia, genotsid, qirg'in* o'zining tasavvur qilib

bo'lmaydigan dahshat va shafqatsizligi bilan insoniyat tarixida tengi yo'q vahshiylikka aylandi. Ozarbayjonning Yuqori Qorabog'ida sodir bo'lgan **Xojali fojiasi** 20-asrdagi **Katin, Songmi, Xirosima va Xolokost** fojialaridan ko'ra og'riqliroq edi. Arman fashistlari Xojali qirg'inida eng qabih va xunuk harakatlarga qo'l urib, go'dak va qariyalarning jasadlarini g'ayriinsoniy tarzda shafqatsizlarcha tahqirladilar. Armanlar garovga olingan vatandoshlarimizning boshlarida dahshatli musibatlarni solishdi, ozarbayjonlarning boshlari arman qabrlari ustida qurbonlik qo'ylaridek kesildi, o'lganlarning bosh terisi shilinib, ko'zlari o'yildi va yuraklari sug'urildi, jinsiy a'zolari kesildi, tanalari yorildi, teshildi, qiymalandi, mayitlar insoniylikka xos bo'lmagan usullar bilan ayanchli holga solindi...

Ha, *Armaniston-Ozarbayjon-Tog'li Qorabog' mojarosi* davrida Ozarbayjon xalqiga qarshi eng dahshatli jinoyatlardan biri 1992 yil 25 fevraldan 26 fevralga o'tar kechasi Ozarbayjonning Tog'li Qorabog' hududida yuz bergan **Xo'jali fojiasi** insoniyatga qarshi sodir etilgan misli ko'rilmagan vahshiyliklardan biridir. Bu shafqatsiz **qirg'in** nafaqat Ozarbayjonga, butun insoniyatga, ilg'or qadriyatlarga, axloqiy me'yorlarga, insoniylikka, xalqaro huquq normalariga qarshi qaratilgan **genotsid** aktidir. Barcha me'yorlarga ko'ra, bu fojia haqiqiy genotsid sanaladi. Xojali shahri va uning atrofida bir kechada yuzlab begunoh odamlar o'ziga xos shafqatsizlik va sharafsizlik bilan o'ldirildi va yo'q qilindi.

Xojalining bosib olinishining fojiali oqibatlari quyidagilardir:

613 kishi, jumladan, **106** nafar ayol, **63** nafar bola, **40** nafar keksalar qatl qilingan;

8 ta oila butunlay yo'q qilingan;

25 bola ham ota- ham onasidan ayrildi;

130 nafar bola ota-onasidan birini yo'qotdi;

60 kishi o'ta shafqatsizlik bilan o'ldirilgan;

487 kishi turli darajadagi o'q va snaryad jarohatlari tufayli nogiron bo'lib qoldi;

1275 kishi arman asirligining dahshatlarini boshidan kechirdi;

155 kishi bedarak yo'qolgan;

280 ta jasadni ko'mib bo'lmadi;

Xojali shahri butunlay vayron bo'ldi...

Bu fojia natijasida o'nlab begunoh bolalar, ayollar, qariyalar otib tashlandi. Armaniston qurolli kuchlari va yollanma askarlari necha-necha oilalarni yo'q qildi. Odamlar shafqatsizlarcha o'ldirildi. Odamlarning turli tana a'zolari kesilgan, terisi shilingan, quloqlari va burunlari, hatto boshlai kesib olingan. Qadimiy qabristonlar, tarixiy yodgorlik bo'lmish *Xojali qabristoni* tanklar, bronetexnikalar tomonidan vayron qilindi...

20-asrning mudhish **Xojali** fojiasidan necha yil o'tganidan qat'i nazar, xalqaro tashkilotlar hamon bu misli ko'rilmagan ***genotsid*** hodisasiga zarur, to'g'ri, siyosiy-huquqiy baho bermay kelmoqda. To'g'ri, **Xojali qirg'ini** Amerika Kongressi tomonidan ***1992 yil fojiasi*** deb e'lon qilingan; biroq ***Xojali*** qirg'ini aybdorlari haligacha o'zlarining munosib jazolarini olmaganlar.

Xalqimizga qarshi qaratilgan ***Xojali genotsidi*** o'zining tasavvur qilib bo'lmaydigan dahshatlari va shafqatsizligi bilan insoniyat tarixida misli ko'rilmagan vahshiylikdir. Barchamiz uchun nihoyatda og'riqli bo'lgan Xojali fojiasiga siyosiy va ma'naviy yechim topishimiz kerak. Tarixga aylangan bu jinoyatni, armanlar tomonidan xalqimizga yetkazilgan og'ir jarohatni hech birimiz, hech qachon UNUTMAYLIK!!!

YUQORI QORABAG‘ IQTISODIY TUMANI

(Yuqori Qorabog‘ iqtisodiy rayoni haqida umumiy ma'lumot)

Ma'lumki, Ozarbayjon iqtisodiy va geografik jihatdan rayonlashtirilgan. Ozarbayjonni iqtisodiy rayonlashtirish quyidagi bo'limda ko'rsatilgan:

1. Absheron; 2. Guba-Xachmaz; 3. Tog‘li Shirvon;
4. Sheki-Zaqatala; 5. Aran; 6. Ganja-Qazax;
7. Yuqori Qorabog‘; 8. Qalbajar-Lochin;
9. Lankaron; 10. Naxchivan.

Yuqori Qorabog‘ iqtisodiy rayoniga *Ag‘dam, Shusha, Tartar, Xojali, Xo‘javand, Jabrayil, Fuzuliy* tumanlari hamda respublikaga qarashli *Shusha va Xonkendi* shaharlari kiradi. *Yuqori Qorabog‘ iqtisodiy rayoni* janubdan Eron bilan chegaradosh. Bu hududni Ganja-Qazax iqtisodiy rayonidan Murovdag tizmasi ajratib turadi. Mintaqaning asosiy qismi armanlar tomonidan bosib olingan.

Tabiiy resurslar. Bu hududda Mehmane (sobiq Agdara tumani) polimetall rudalari koni, turli qurilish materiallari (qum, shag‘al, marmar, temir rudasi) joylashgan. Turshsu va Shirvan mineral buloqlari (Shusha tumani) joylashgan. Sarsang GESi Tartar daryosida qurilgan.

Bu iqtisodiy rayon sanoati sust rivojlangan. Yengil va oziq-ovqat tarmoqlari jadal rivojlangan. Vinochilik, meva-sabzavot konservalari va non mahsulotlari oziq-ovqat sanoatining asosiy sohalari hisoblanadi. Yengil sanoat paxta tozalash, to‘quvchilik, tikuvchilik, ipakchilik, gilamdo‘zlik, poyabzal va charm sanoati bilan ifodalanadi.

Tabiiy resurslar. Ushbu iqtisodiy rayon uchun Ag‘dam va Fuzuliy tumanlari hamda Tartar tumanining egallanmagan hududlarini rivojlantirish chora-tadbirlari ko‘zda tutilgan.

Yuqori Qorabog‘ iqtisodiy rayonining asosiy tabiiy resurslari polimetall rudalari (Mehmane konida), neft, tabiiy gaz, turli qurilish materiallari (marmar, sement xomashyosi, qurilish toshlari). O‘rmonlardagi xomashyo zaxiralari mahalliy yog‘ochni qayta ishlash korxonalarini xomashyo bilan ta‘minlash uchun yetarli.

Qishloq xo‘jaligi. Yuqori Qorabog‘ iqtisodiy rayonining asosiy ixtisoslashgan qishloq xo‘jaligi sohalari paxtachilik, uzumchilik va

chorvachilikdir. Bundan tashqari, hududda pillachilik, asalarichilik, mevachilik yaxshi rivojlangan.

Iqtisodiyot. Qishloq xo'jaligi Yuqori Qorabog' iqtisodiy rayoni iqtisodiyotining asosini tashkil etadi. Qishloq xo'jaligining asosiy yo'nalishlari uzumchilik, g'allachilik, mevachilik, paxtachilik va tamakichilikdir. Hududda meva, kartoshka, poliz va sabzavot mahsulotlari ham yetishtiriladi. Bu yerda pilla saqlash uchun keng maydonlarda tutzorlar barpo etilgan edi. Iqtisodiy rayon uzum hosildorligi bilan alohida ajralib turadi. Iqtisodiy rayonda chorvachilik asosan go'sht-sutchilik, baland tog'li hududlarda go'sht-junchilik rivojlangan. Iqtisodiy rayon sanoati mahalliy qishloq xo'jaligi xom ashyosini qayta ishlashga asoslangan. Vinochilik, konserva mahsulotlari ishlab chiqarish va hokazo. Mahsulotlarni qayta ishlash oziq-ovqat sanoatining asosiy yo'nalishlari hisoblanadi.

Shaharlar. Bu iqtisodiy rayonning yirik shaharlari Xonkendi, Ag'dam va Shushadir. Shusha — Ozarbayjonning tog'li-iqlimiy kurort shahri.

Transport tarmog'i. Bosqin ostidagi hududlarda yillar davomida faoliyat yuritib kelayotgan yagona transport-kommunikatsiya tizimi bugungi kunda Armaniston tajovuzi natijasida vayron qilingan.

Turizm tarmog'i. Mineral buloqlar (Turshsu, Shirvan), iqlim-balneologik sharoitlari, Yuqori Qorabog' iqtisodiy rayonidagi o'rmonlardan dam olish va davolash uchun foydalanish mumkin. Yuqori Qorabog' iqtisodiy rayonining bosib olingan hududlari ozod etilgandan so'ng o'sha hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha maxsus dastur tayyorlanadi va amalga oshiriladi...

Armaniston qurolli kuchlari tomonidan bosib olingan Yuqori Qorabog' iqtisodiy rayonining tumanlari va shaharlari:

Xonkendi shahri 1991-yil 26-dekabrda bosib olingan. Aholisi 53 ming kishi (*shaharda 12 ming ozarbayjon yashagan*). Yuzlab aholi shahid bo'ldi, nogiron va mayib bo'ldi. Shahar arman bosqinchilari tomonidan vayron qilingan, yoqib yuborilgan va talon-taroj qilingan.

Ishlatilgan sanoat va qurilish obyektlari soni – 65 ta;

Madaniy-maishiy obyekt – 700;

Tarixiy yodgorlik - 100 ta;

Davlat badiiy teatri;

Shahar madaniyat uyi va boshqalar.

Ko'p hududlarda **qirg'inlar** bo'lgan. 1988 yilda boshlangan Qorabog' urushining birinchi qatliomi **Xonkendi** shahrida sodir etildi. Shaharning g'arbiy qismi, ayniqsa, ozarbayjonlar yashaydigan mahallalar armanlar tomonidan butunlay yondirilgan.

Agdam tumani 1993 yil 23 iyulda armanlar tomonidan bosib olingan. Aholisi **190 000** (*bosqin davrida 155000*). Qorabog' urushi natijasida viloyatning minglab aholisi shahid bo'ldi, nogiron bo'ldi. Tumanning qariyb 850 kvadrat kilometri arman bosqinchilari tomonidan bosib olingan, vayron qilingan, yoqib yuborilgan va talon-taroj qilingan.

Sanoat va qurilish obyektlari soni – 100 ta;

Madaniy-maishiy ob'ekt - 600;

Ishg'ol qilingan shahar, qishloq va mahallalarning umumiy soni – 90 ta;

Tarixiy obidalar soni – 50 ta;

Agdam davlat drama teatri va boshqalar.

Xojavand tumani 1992-yil 2-oktabrda armanlar tomonidan to'liq bosib olingan. Hududi 1458 kv.km, aholisi 10 ming kishi. Armanlarning hujumlari natijasida 145 kishi shahid bo'ldi. Nogiron bo'lganlar - 50 kishi. Tuman arman bosqinchilari tomonidan vayron qilingan va yoqib yuborilgan:

Vayron bo'lgan va yoqib yuborilgan madaniy-maishiy ob'ektlar soni – 75 ta;

Shahar va qishloqlar soni – 12 ta;

Tarixiy yodgorliklar soni – 45 ta (*jumladan, jahon ahamiyatiga ega bo'lgan Azix va Tag'lar g'orlari*) va boshqalar.

Xojali tumani - 1992 yil 26 fevralda bosib olingan. Maydoni 926 kvadrat metr. km; aholisi 21 000 kishi. Armanlarning hujumlari natijasida jami 830 kishi shahid bo'ldi. Nogironlar - 1200 kishi. Taqdiri noma'lum qolganlar - 160 kishi. Tuman arman bosqinchilari tomonidan vayron qilingan, yoqib yuborilgan va talon-taroj qilingan:

Sanoat-qurilish obyekti – 30 ta;

Madaniy-maishiy ob'ekt – 80 ta;

Tarixiy-me'moriy yodgorliklar – 100 (*shu jumladan, Xojali-Gadabay tarixiy madaniyati*) va boshqalar.

Shusha tumani - 1992 yil 8 mayda armanlar tomonidan bosib olingan. Maydoni 289 kvadrat metr. km; aholisi 24 000 kishi. Armaniston to'qnashuvi natijasida 210 kishi shahid bo'ldi, 200 kishi nogiron bo'ldi. 50 kishining taqdiri noma'lum. Tuman va uning qishloqlari arman bosqinchilari tomonidan vayron qilingan, yoqib yuborilgan va talon-taroj qilingan:

Sanoat-qurilish obyekti – 30 ta;

Madaniy-maishiy obyekt – 103 ta;

Shahar, shaharcha va qishloq - 31 ta;

Tarixiy yodgorliklar va muzeylar - 250 ta va boshqalar.

Jabrayil tumani - 1993 yil 23 avgustda armanlar tomonidan bosib olingan. Maydoni 1050 kv. km (*1042 kv.km. hududi Armaniston istilosi ostida*); aholisi 60 ming kishi. Tumanda jami shahidlar soni - 400 kishi. Nogiron - 200 kishi. 30 kishining taqdiri noma'lum. Jabrayil viloyati arman bosqinchilari tomonidan bosib olingan, vayron qilingan, yoqib yuborilgan va talon-taroj qilingan:

Madaniy-maishiy ob'ekt - 200;

Viloyatda armanlar tomonidan bosib olingan aholi punktlari (*shahar va qishloqlar*) umumiy soni 90 tani tashkil etadi.

Tarixiy-me'moriy yodgorliklar – 100 ta.

Fuzuliy tumani - 1993 yil 23 avgustda armanlar tomonidan bosib olingan. Maydoni 1386 kvadrat km; aholisi 120 000 (*bosqin davrida 96 000*). Viloyat arman bosqinchilari tomonidan vayron qilingan, yoqib yuborilgan va talon-taroj qilingan:

Armanlar tomonidan bosib olingan aholi punktlari – 52 ta (*1993 yilda jami 68 ta aholi punktlari bosib olingan. 1994 yil boshida qishki-bahorgi janglarda viloyatning 16 ta qishloq va Horadiz posyolkasi dushmandan ozod qilingan*);

Shahidlar - 900 kishi;

Nogironlar - 1309 nafar;

Madaniy – maishiy obyekt – 145 ta;

Tarixiy yodgorlik 150 va boshqalar.

Nozim Tapdig'og'lu (Velişov)
tarixchi, tadqiqotchi, shoir, publitsist,
“Oltin Qalam” mukofoti sovrindori

DARDIM-HASRATIM XOJALIM

Vaqt har bir dardga davo, odamni tinchlantiradi, tashvishlarini unutishga va oyoqqa turishga yordam beradi, deyishadi. Bu fikrning aksini, ya'ni, shunday dardlar, hech qachon usti qobiq bog'lamaydigan, tobora yallig'lanib, odamning qalbini burda-burda qilnb o'yaveradigan yaralar borligini aynan vaqtning o'zi isbotladi.

Qiziq, vaqt unutdira olarmikin? 1990-yilning Qonli 20-yanvari shahidlarni, Ag'dam tumani, Garakend qishlog'i uzra Ozarbayjonning taniqli jamoat arboblari bilan parvoz qilayotgan vertolyotning armanlar tomonidan urib tushirilishi va ushbu terrorchilik harakati natijasida halok bo'lganlarni,- barcha xalqaro tamoyillar va me'yorlarga zid bo'lgan g'ayriinsoniy bosqin natijasida egallangan Tog'li Qorabog'ni, Qorabog'imiz atrofidagi hududlarimizni, shahidlarimizni, dard va iztiroblarimizni, Qorabog' dardini unutish mumkinmi? Mutlaqo yo'q.

Ozarbayjon davlati rahbari Ilhom Aliyev mamlakatimiz hududiy yaxlitligini himoya qilish yo'lida shahid bo'lgan, bedarak yo'qolgan, sog'lig'ini yo'qotgan insonlar, ularning oila a'zolariga doimo e'tibor qaratayotganiga har qadamda guvoh bo'lamiz. Yurtboshimiz o'z ma'ruzalarida ko'p bora dadil ta'kidlab aytaganidek, o'tgan nohaqliklarni, ofatlarni unutmasdan, haqiqat ovozini dunyoga yetkazish yo'lidagi kurashdan bir lahza ham chekinmasligimiz kerak, xalqaro hamjamiyatga haqiqatni qanday bo'lsa, shunday yetkazish uchun qo'limizdan kelgan barcha ishni qilishimiz lozim.

Beqiyos hasrat, yurak og'rig'i va ko'z yoshlari bilan yozilgan ushbu kitobda XX asrning eng katta qirg'ini bo'lgan Xojali fojiasi, o'sha mudhish kecha guvohlari aytgan haqiqatlar har bir yetuk kishining diqqatini tortadi, ushbu fojia aybdorlarini jazolashga da;vat etadi.

1992 yil 26 fevral. Insoniyat tarixiga qon bilan yozilgan kun. Shu kuni Xojali shahri arman bosqinchilari va Sovet armiyasiga qarashli 366-motoo'qchi polki askarlarining og'ir harbiy texnika bilan birgalikdagi hujumi natijasida vayron qilindi va yer yuzidan o'chirildi, shu bilan birga , tinch aholi shafqatsizlarcha o'ldirildi va asirga olindi. Bu kechada boshdan-oyoq qurollangan bosqinchi armiya yollanma askarlari keksalar, yoshlar, bolalar, ayollar va qizlarni o'ta shafqatsizlik bilan o'ldirdilar.

Xojali o'zining joylashuvi jihatidan Qorabog' xalqi uchun katta strategik ahamiyatga ega edi. Xojali aeroporti aholi uchun yagona chiqish yo'li sifatida alohida ahamiyatga ega ob'ektlardan biri edi. Dushmanning birinchi maqsadi ushbu strategik ob'ektni, aeroportni qo'lga kiritish, qamal qilish va o'zlari xohlagan narsaga erishish edi. Bu nishon qo'lga kiritilgach, dushman o'sha qonli kechada o'zining g'ayriinsoniy harakatlarini haddan tashqari shafqatsizlik bilan amalga oshirdi.

Oradan 26 yil o'tgan bo'lsa-da, o'sha kechaning dahshatini unutmagan, ko'zlari hamon yo'llarda nigoron, bu fojialarning dardini qalbida olib yurgan insonlar bor. Hozir ham Xojali fojiasida bedarak yo'qolgan 155 kishi haqida biror xabar yo'q. Fevral oyining qorli va ayozli kunlarida qoya jarlariga yashirinib, tog'larda qo'l-oyog'i muzlab qolgan ko'p sonli och va tashna odamlar armanlar tomonidan pistirmaga uchrab, ayovsiz yo'q qilindi. Qonxo'r arman jallodlari, odatdagidek, o'liklarni ham tahqirlab, qiymalashdan chekinmadilar.

Ishonchimiz komilki, bu mudhish qirg'in qurbonlarining Ozarbayjon zaminiga xoinlarcha bostirib kirishlari, yurtimizda to'kkan nohaq qonlari, Xojalida sodir etgan vahshiyliklari yillar, asrlar o'tib bir millatning qirg'ini haqidagi haqiqatlar turli tillarda, tarixning eng qonli sahifalardan biri sifatida o'qiladi, tekshiriladi va adolat tarozisiga qo'yiladi. Oradan 26 yil o'tgan bo'lsa-da, o'sha mudhish kechaning dardini qalbida olib yurgan, yaqinlari, onalari, opa-singillari, go'daklarini intiqlik bilan kutayotgan oilalar borligini yana va yana ta'kidlaymiz.

Ushbu fojiani og'ir ruhiy iztirob va ko'z yoshlari bilan kameraga yozib olgan Ozarbayjon Respublikasi Milliy Qahramoni Chingiz Mustafoyevning kadrlarida aks etgan, murdalarga nisbatan qilingan g'ayriinsoniy harakatlar har bir tomoshabinda dahshat uyg'otadi. Boshida ta'kidlangan fikrning tasdig'i sifatida, Ozarbayjon aholisiga o'z hududimizda, o'z zaminimizda sodir etilgan u yoki bu vahshiyliklarni unutish yoki unuttirish aslo mumkin emasligini yana bir bor ta'kidlaymiz. Qo'lga qalam tutgan har bir inson unutmazlik uchun bu musibatlarni yozib, kelajak avlodlarimizga yetkazishimiz kerak. Bu fuqarolik burchimiz, insoniyat oldidagi qarzimiz, Vatan oldidagi sharaflı vazifamizdir. Agar shunday qilmasak, kelajak avlodlar hech bo'lmaganda bizni qattiq qoralaydi.

Biz qiynoqlar ob'ekti bo'lmaslik uchun falokatlarimiz tarixini yaratishimiz kerak. Bugun Xojali haqida yozilgan har bir kitob, she'r,

musiqiy asar ertangi tariximizdir. Tariximizni barhayot qilib, undan saboq olib, kelajagimizni bu qonli voqealardan sug'urta qilamiz.

XOJALI QIRG'INIGA RUXSAT BERGANLAR SO'ZNING HAQIQIY MA'NOSIDA RAZOLAT VA ORSIZLIK NAMUNASINI KO'RSATDI. VAHSHIY ARMAN JALLODLARI HECH KIMGA SHAFQAT QILMADILAR, XOJALIDA ODAMLARNI TIRIKLAY YOQDILAR, TIRIK INSONLARNING BOSHLARI, KO'KRAKLARLARI KESDILAR, TERILARINI SHILDILAR, ASIRLARNING BADANIGA TEMIR QIZDIRIB BOSDILAR, YARADORLARNI MAYITLARGA QO'SHIB TIRIKLAY KO'MIB TASHLADILAR, ASIRLARNIG TIRNOQLARI VA TISHLARINI SUG'URIB OLDILAR. BOLALALRNING KO'ZI OLDIDA ONA-ONALARIGA, OTA-ONALAR KO'Z OLDIDA FARZANDLARIGA AQLGA SIG'MAYDIGAN VAHSHIYLIKARNI AMALGA OSHIRDILAR. HOMILADOR AYOLLARNING QORNI YORILIB TUG'ILMAGAN GO'DAKLAR NAYZALARGA SANCHILDI. ARMANLARNING QABRI USTIDA OZARBAYJON YIGITLARI QURBONLIQ SIFATIDA SO'YILDI. (Armanlarning o'z e'tirifi – Balayan Z. Ruhimizning tirilishi. Vanadzor, 1996, sah.260-262.)

XOJALI GENOTSIDI INSON TAFAKKURIGA SIG'MAYDIGAN RAZOLATLARI BILAN TARIXDA QOLDI. BU VAHSHIYLIKAR BELARUSDAGI KATIN, VYETNAMDAGI SONGMI, YAPONIYADAGI XIROSIMA VA NAGASAKI FOJIALARI QATORI XX ASRNING ENG MUDHISH QATLIOMLARIDAN BIRI SANALADI.

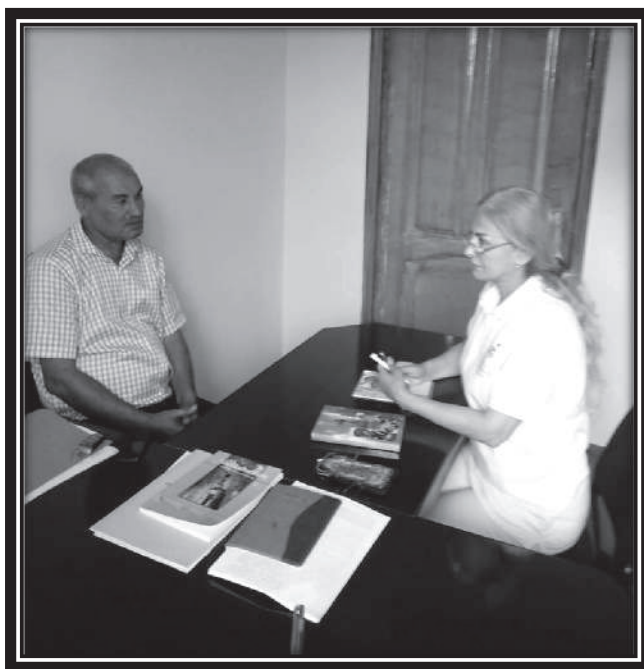
XOJALI: SHOHIDLAR SO'LAGANDA

TUTQUNLIKDA O'TGAN 8 KUN 80 YILGA TENG BO'LDI

Alimammadov Yashar Shohmali o'g'li

(1956 yilda Xojali shahrida tug'ilgan)

– 1947 yilda ota-onam Armanistonning Darelayoz tumanidan arman siyosatining qurboni sifatida haydalib, Xojaliga joylashdilar. Keyinchalik, biz Xojalidan ikkinchi marta majburan ko'chirildik, 1990 yilda armanlar Xojalida yashovchi ozarbayjonlarga dushmanlikni boshlagan edi. Ular shaharchadagi ozarbayjonlarni bezovta qilib, mashinalarining oynalarini sindirib, tinch aholiga zarar yetkazmoqchi bo'lishgan. Biz uch aka-uka - men, Faiq (1969 yilda tug'ilgan), Namiq (1961 yilda tug'ilgan) o'z-o'zini himoya qilish polkingning jangchilari edik. 1992-yil 25-fevraldan 26-fevralga o'tar kechasi Gargar daryosi bo'yidagi temir yo'l yaqinidagi xandaqda, postda edik. Tanklar va vertolyotlarning ovozi eshitildi, shahar zirhli transportyorlar va tanklar bilan o'ralgan edi. Biz nimadir bo'lishini kutardik. Kechqurun aeroportdan petardalar otildi va otishma boshlandi. Odatdagidek, otishmaga javob qaytarsak, armanlar tinchlanadi, deb o'yladik. Ammo o'sha otishmadan keyin biz kutgan natija sodir bo'lmadi. Armanlar insoniylikka yarashmaydigan qadam tashlashi xayolimizga ham kelmagandi. Ular nogironlarga, qurolsizlarga, bolalarga, qariyalarga, ayollarga ayovsiz zulm qildilar.

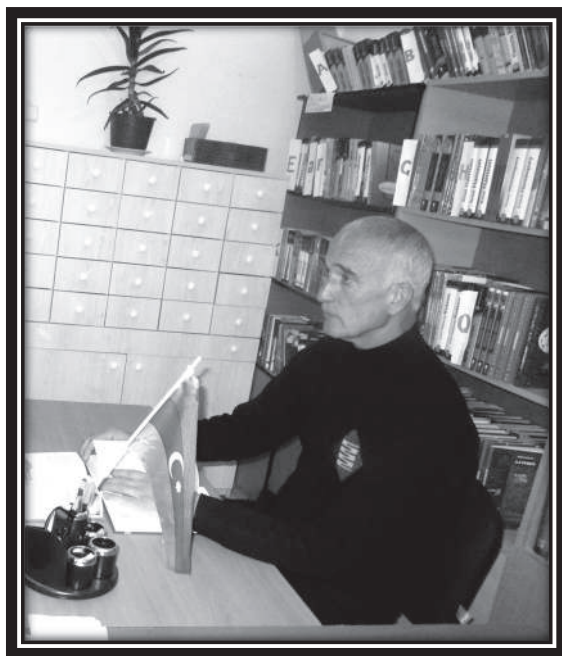
Tinch aholi qirg'in qilindi. Sarosimaga tushgan odamlar Gendara vodiysi va Katik o'rmoni deb ataladigan tomonga yugurdi. Men otam Shohmali Alimamedovni, rafiqam Saida Mamedovani, o'g'lim Sirojni olib, Gendara tomon chopayotgan olomonga qo'shildik. U yerda Faiq akamni ham ko'rdim. Yuqoriga ko'tarilish juda qiyin edi. Faiq 6 yoshli Sirojni qo'liga oldi, Gendara vodiysi tomonga chiqib, tog' yonbag'riga yetdik. Bu yerda arman posti bor edi, bizni ko'rib, o't ochishdi. Oramizda o'lganlar va yaralanganlar bor edi. Hammamiz o'rmonga yugurdik. O'qlar bizga tegmasin, deb qorga yashirindik. 10 daqiqadan so'ng men boshimni ko'tarib, oilam va bolalarimni yonimda ko'rmadim. Qaysi tomonga bormaylik, armanlar qo'ygan pistirmaga duch kelardik. Men Piremaki qishlog'iga bordim. Men oilamni qidirardim. U yerdan Dehraz qishlog'iga bordim. Arman ayollari meni ko'rgan zahoti "boyevik"larga "turklar shu yerda ekan", deb baqirishdi va menga qurollangan armanlar ketma-ket o'q uzishdi. Yengil yaralandim. Qishloq yonidagi o'rmonga yugurib borib, shu yerda tunab qoldim. Men o'rmondan chiqish yo'lini qidirmoqchi edim, lekin hamma yoq jallod armanlar bilan to'la edi. Shu yerda xotinim Saidani topib oldim. Pirjamol qishlog'i tomon yo'l oldik, o'sha yerda bizni o'rab, tutib olishdi. Boshimizga qop kiydirib, otxonaga olib kelishdi. Boshimni ochib qarasam, Xojaliliklarning aksariyati shu yerda ekan. Ko'p bolalar va keksa ayollar bor edi. Ukam va o'g'lim ham shu yerda edi. Armanlar orasida Sasha degan rus askari tufli, kurtka, shlyapa va ko'ylagimni yechdi. Ular meni shunchalik qiynashdiki, o'lishni xohlardim. Qo'limni qizdirilgan temir bilan tamg'alab, tepishdi, avtomat qo'ndog'i bilan burnimni sindirishdi. Akam Namiqni va bir qancha yigitlarni tanlab olib ketishdi. Hozircha ular haqida hech qanday xabar yo'q. O'qituvchimiz Jafarov Jafar Mahmad o'g'li otxona o'rtasidagi stolga o'tqizishdi. Biz erkaklarni ham otxonada yuzimizni mol tezagiga qo'yib yotishga majbur qilishdi. Domlaga, "avvallari maktabda bolalarga to'g'ri o'rgatmagansan, endi shogirdlaringga to'g'risini ayt, "Qorabog'armanlarning yeri de" deb Jafar domlanning tomog'iga pichoq tirashdi. "Qorabog' armanlarniki, de! Ayt!". Tomirida ozarbayjon qoni oqqan, vatanini sevgan domlamiz bu gaplarni aytmadi. Ustozimning tomog'idan ko'kragiga qon oqayotganini ko'rdim. Uni stoldan yiqitib, tepishdi. "Bizdan yer xohlamaganmidingiz, mana, yerni yenglar, deyishib, boshimizni mol tezagi aralashgan tuproqqa bosdilar. Vaholanki, biz hech kimdan yer so'ramaganmiz. Axir biz o'z yurtimizda yashayapmiz-ku, kimdan yer so'radik?!"

Pirjamolda 3 kun turdik. U yerdan Xonkendiga olib ketishdi. Xonkendilik armanlar bizga tupurishdi, tosh otishdi, hayvonot bog'idagi hayvonlardek qarashdi. U yerdan bizni Askeronga olib kelishdi. Askeron tumani yong'indan himoya qilish bo'limi boshlig'i, armani Karo meni tanidi. Qoshidagi chandiqni ko'rsatib, Xojalidan o'tayotganida tosh otib jarohatlaganimni aytdi. Bu uydirma yolg'on bahona meni o'ldirishini bildirdi. Meni qiynoq kamerasiga qo'yishdi. O'g'limni boshqa xonaga olib borishmoqchi bo'lishdi, o'g'limning borgisi kelmadi. Karo o'g'limga shunday tarsaki tushirdiki, bola yerga yiqildi. Men bolamni boshqa xonadagi mahbuslarga berib, qiynoq xonasiga qaytdim. Karo meni kaltak bilan ura boshladi. Yana bir arman ham pulemyotning qo'ndog'i bilan shunday qattiq urdiki, hushimni yo'qotdim. Bu jarayon qancha davom etganini bilmasdim. Uyg'onganida yuzim qonga belangan edi. Meni o'g'lim turgan xonaga sudrab olib borishdi. ***Men emaklab, boshimni olti yoshli o'g'limning tizzasiga qo'ydim.*** Qiynoqlar ta'siridan ertalabgacha ingrab chiqdim. Ertasi kuni ertalab ular bizni boshqa asirlar bilan o'ldirishlarini aytishdi. Xonadan chiqib ketayotganimizda yo'lak bo'ylab saf tortgan armanlar avtomatning qo'ndog'i bilan bizga zarba berishardi. O'g'lim Sirojning boshiga urmasliklari uchun himoya qilardim. Xonalardan birida o'lgan ozarbayjonlik mahbuslarning jasadlari yotardi. Faiq akamning jasadi ham ularning orasida ekanligini bilmaganman. Karo uni o'ldirgan ekan. Ular bizni harbiy mashinaga o'tqizib, Ag'dam va Askaron o'rtasidagi aloqa chizig'ida – Karag'achi qabristoni yaqinida almashuv qilib, Ag'dam ko'ngillilariga topshirdilar. Keyin Ollohverdi Bag'irovning qarorgohiga, u yerdan Yevlaxdagi harbiy gospitalga olib kelishdi. Otam ham o'sha kechasi asirga tushib, ko'p jabr ko'rdi, uni ham arman asirlari bilan almashtirdilar. Mening asirlikda kechgan 8 kunim 80 yilga teng bo'ldi. O'shanda chekkan azoblarimdan tanam hamon og'riydi. Armanlar tomonidan ozarbayjon aholisiga nisbatan shafqatsizlarcha amalga oshirilgan ushbu genotsid natijasida olingan jarohat qalblarimizda hamon zirqiraydi.

O'Z YERIMDA IKKI MARTA KO'CHIRILDIM

Bashirov Shukur Firat o'g'li

(1954 yilda Lochin shahrida tug'ilgan):

1979-yilda Oziq-ovqat sanoati texnikumini tamomlab, tayinlov bilan Xonkendi shahriga keldim. 1938-yilda ko'pchilik qarindoshlarimiz Xojaliga ko'chgan. Otamlar 1976-yilda Xojaliga ko'chib kelgan. Men avvallari Xojavand tumanida yashaganman, keyin 1989 yilda Xojaliga ko'chib o'tishga majbur bo'ldim. Sababi 1988-yil 20-sentabrda Xo'javanddagi uyim armanlar tomonidan yoqib yuborilgan. Manfur armanlar bu yerda ikkinchi marta uyimni yoqib yuborishdi. Men ikki marta o'z yurtimdan ko'chirildim. Biz dahshatga to'la o'sha kechasi soat 11 da aeroport yo'lidagi postda edik. Biz o'z-o'zini mudofaa polkinging jangchilari edik. Xojali shahri to'rt tomondan o'rab olingan edi. Uyga kelib, oilam holidan xabar oldim, ularni olib, fermaning pastki qismida joylashgan ariq bo'yiga olib bordim. Ertalabgacha u yerda turdik. Ertalab o'sha yerdan qarasak, Xojali yonayotgan ekan. Biz o'rmon bo'ylab Dehraz qishlog'i tomon ketayotgan edik. 26 fevral kuni kuchli qor yog'di. Biz yo'lni yo'qotdik. O'sha paytda Xojalining 500 nafar aholisi o'rmonda qolgandi. Ko'z oldimda Guliyev Garyag'dining **9 yoshli qizi qo'rquvdan yuragi yorilib**

hushdan ketdi. 26-fevralga o'tar kechasi soat 3 larda o'nlab odamlar muzlab halok bo'ldi. 27-fevral kuni biz safarimizni davom ettirdik. Bizni to'rt tomondan arman jangarilari o'rab olishdi. 28-kuni Dehraz qishlog'iga yetib keldik. Qishloqdan baland ovoz eshitildi: "biz ozarbayjonmiz, sizni necha kundan beri kutaymiz, kelaveringlar". Ular armanlar ekan. Vahshiy armanlar bu so'zga ishonib, oldinga chiqqan och, yupun va holdan toygan odamlarga o't ochdilar. 4 kishi shahid bo'ldi, 5 kishi yaralandi, qolganlari asirga olindi, jumladan mening oilam ham. Men qo'lga tushmadim. Noiloj o'rmonga qaytdim. O'rmonda yashiringan Humbat Ispandiyarov degan sobiq DAN xodimidan Ag'damning Abdal-Gulabli qishlog'iga qanday borishni so'radim. U menga o'rmonning yuqori qismidagi tog'ni ko'rsatib, yo'lni tushuntirib berdi. Humbatning o'g'li o'rmonda arman o'qlaridan shahid bo'ldi, o'zi ham asirga tushibdi. Menga maslahat bergan yo'ldan Abdal-Gulabli qishlog'iga keldim. Armanlar xotinim Mammadova Atlas Mehmed qizini, o'g'illarim 9 yoshli Raj, 8 yoshli Ruslan va 6 yoshli Zaurni arman asirlari bilan almashtirishganiga ikki kun bo'lgan ekan. Men oilam bilan topishdim. Xudoga shukur! Men ko'rgan 500 asirdan atigi 40 nafari armani asirlarga almashtirilgan; 460 kishi arman jallodlarining asirligida qolib ketdi. O'sha alamli kun va o'sha kechani dahshati hali hamon qalbimizni og'ritadi.

MEN HAR TUNDA O'SHA OG'RIQNI HIS QILAMAN

Zeynalova, Tovuz Feyzulla qizi
(1961 yilda Xojali shahrida tug'ilgan)

26 fevral kuni soat 23:00 atrofida otishma ovozlari eshitildi. Turmush o'rtog'im Tofiq Zeynalov uyga otilib kirdi, qishloqni tanklar o'rab oldi, – dedi. Otishma asta-sekin kuchayib borardi. Hamma Ag'dam tomon yo'l olish uchun Gargar daryosi etagiga keldi. Ketik zavodiga kirdik. Tong otdi. Naxchivanik degan hududdan o'tayotganda armanlar pistirmasiga duch keldik, bizga qarata o't ochishdi. O'qlar ustimizga yomg'rdek yog'ildi. Biz hayotimizni asrab qolish uchun yugurardik. Yo'qotib qo'ymaslik uchun 7 yoshli qizim Aynurani orqamga bog'lab qo'ygandim. Bir ayol, agar orqangda bola bo'lsa, o'zingni o'qdan himoya qilish uchun, egilganingda o'q bolangga tegishi mumkin, yaxshisi bolani orqangdan yechib ol, dedi. Aynurani orqamdan olib, yerga yotqizishim bilan, bola birdan “Voy, oyi!” dedi. Uni ko'tarib olay, degandim, qo'limni qimirlatolmadim. Armani jallodining otgan o'qi mening qo'limdan bolamga o'tgandi. Ko'krigidan qon silqib turar edi. O'shanda qizim hayotdan ko'z yumdi. ***Qizimning jasadini o'zim bilan Ag'dam shahriga olib keldim.*** O'ta og'ir va mashaqqatli yo'llardan o'tib Agdamga keldik va farzandim Aynurani dafn etdik. Turmush o'rtog'im Zeynalov Tofiq Aslan o'g'li Dehraz qishlog'i hududida asirga olingan, hozircha u haqda hech qanday xabar yo'q. Erimning ikki ukasi, ikki xolasining eri va bolalari shahid bo'ldi. Halok bo'lgan bolalar hali go'dak edi. Ag'damga kelganimdan so'ng 1982 yilda tug'ilgan o'g'lim Elshoddan juda xavotirda edim, yuragim ezilib ketardi. Elshod juda katta

qiyinchilik bilan jonini dushman changalidan saqlab qolishga muvaffaq bo‘libdi. O‘rmonni armanlar egallab olganda u o‘lgan odamlarning yonida yotib, o‘zini o‘likdek ko‘rsatgan. U Ag‘dam shahriga Xojalining bir necha omon qolgan odamlari bilan keldi. U meni qidirib, Ag‘dam harbiy gospiatalida topibdi. Ishonasizmi, o‘g‘limni ko‘rganimda quvonchdan yuragim to‘xtab qolayozdi. Xudo uni manfur armanlardan o‘zi himoya qilibdi. O‘sha tunda noshukur qo‘shnilarimiz g‘ayriinsoniy jinoyatga qo‘l urishdi. O‘sha mudhish kechadan beri 25 yil o‘tganiga qaramay, men har kuni o‘sha kechaning dahshatini, azobini boshdan kechiraman. Qulog‘imdan Aynuraning “Voy, oyi!” degan ovozi ketmaydi! Erimdan, oilamdan, farzandim Aynuradan, sog‘ligimdan ayrilib qoldim. Judolik tinmay azob beradi ...

HAR FEVRALDA BIR O'LIB TIRILAMAN

Allahverdiyeva Elmira Zakara qizi
(1956-yilda Xojali shahrida tug'ilgan):

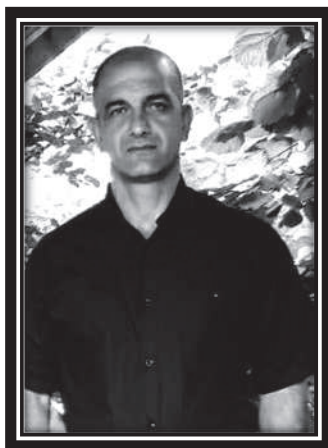
19-yanvar kuni turmush o'rtog'im, 1947-yilda tug'ilgan Ollohverdiyev Novruz Saleh o'g'li meni ikki farzandim, 1977-yilda tug'ilgan qizim Nuriya va kenja o'g'lim, 1979-yilda tug'ilgan Elgiz bilan birga Ujarga, xolasinikiga jo'natdi. Qizim buloqdan suv olib kelish uchun ketayotganida armanilar yashaydigan Noragug' qishlog'idan unga o't ochishgani bois qattiq qo'rquvdan ruhiy ~~jaro~~ zarba olib, yuragi o'ynaydigan bo'lib qolgandi. Qizimni o'sha yerda davolatish maqsadida Ujar kasalxonasoga olib bordik. Turmush o'rtog'im va o'g'lim qishloqda qolishdi. Ujarga ketayotib, o'ninchi sinfda o'qiyotgan 1975-yilda tug'ilgan to'ng'ich o'g'lim Mohirdan men bilan birga borishini iltimos qilgandim, rozi bo'lmadi. "Oyijon, sinfimiz o'g'il bolalari bilan va'dalashgan edik, jonimiz boricha Vatan uchun kurashamiz", dedi. Darhaqiqat, o'sha yoshlar Vatan uchun oxirigacha kurashdi, qurbon bo'ldi. Turmush o'rtog'im Milliy armiya safida xizmat qilgan. U har kecha postda edi. O'glum ham har kecha otasi bilan postda turardi. Garchi o'sha fojining ishtirokchisi bo'lmasam-da, 25-dan 26-ga o'tar kechasi hayotimni barbod qildi. Qadrdonlarimdan ayirdi. Yaqinlardan ba'zilarining jasadlarini topgan bo'lsak-da, ko'pchiligining hatto o'liklarini ham ko'rmadik. Turmush

o'rtog'imni va o'g'limni o'lganlar orasidan ham, mahbuslar orasidan ham topa olmadik. Ukalarim, akalarim, opamning eri fojiali tarzda halok bo'ldi. Ota-onam, turmush o'rtog'imning ota-onasi, singlim, 4 yoshli go'dak Lala (*telejurnalist Chingiz Mustafoyev ho'ngrab yiglaganicha "yuzingni ko'rsat, yuzingni" deya tasvirga olgan, muzlab qolgan jajji qizcha bizning Lalamiz*). Akamning xotinining orqasida ketayotib o'q yegan bir yarim yoshli o'g'li Samir... Nima deyman? Boshqa qarindoshlarimni aytmasa ham bo'ladi. 14 shahid qarindoshim qalbimda hamon tirik. Ikkala ota-onasidan ayrilgan 25 nafar bola ro'yxatida shahid ketgan Zarifa opamning qizlari Hamoyil va Gulnorning ismlari bor. Har yili fevral oyi kelganda o'zimni o'layotgandek his qilaman. Tabiiyki, har kuni yig'layman, ko'zimdagi yosh bilan izhor qilaman dardimni. Ammo fevral oyi kelishi bilan ko'z oldimni zulmat qoplaydi. Hamma narsa rangini yo'qotadi. Men dunyodan xafaman. Genotsidni sodir etgan odamlarga nisbatan yuragimda katta nafrat va g'azab bor. Men urushlarga qarshiman. ***Dunyoda hech bir ona yoki bola azob chekmasa edi...*** Hech kim o'z yaqinlarining azobli o'limi bilan sinalmasin ekan...

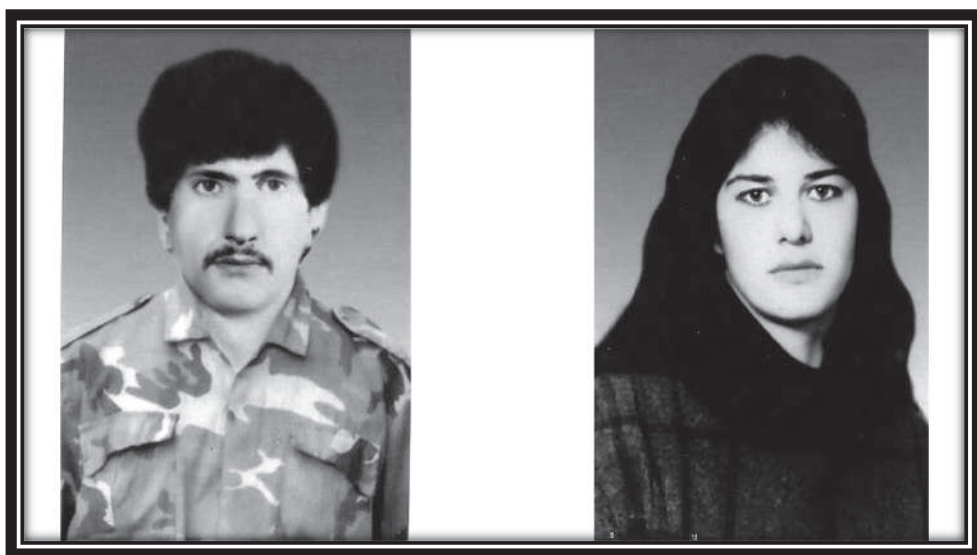
**SINGLIMNING QABRI ISHG'OLDA, UKAM ESA QABRSIZ
QOLDI**

Quliyev İmran Latif o'g'li
(1971-yilda Xonkendi shahrida tug'ilgan)

1988-yilda oilamiz Xonkendidagi uyimizni tashlab ketishga majbur bo'lgach, Xojaliga joylashdik. Bunga noshukur armanlarning ozarbayjonlarga nisbatan nohaq yer da'volari sabab bo'ldi. 1991 yilda harbiy xizmatdan qaytganimdan so'ng Xojalidagi o'zini-o'zi mudofaa batalyoniga yozildim. Arman qaroqchilari ko'pincha uylar va aholiga maskanlarga o't qo'yishardi. 25 fevraldan 26 fevralga o'tar kechasi men odatdagidek postda edim. O'q ovozlari eshitildi. Bir muddat og'ir jang bo'ldi. Xonkendidan tinimsiz o't ochilar, tanklar Galadaning yuqori tomonida joylashgandi. Kuchlar teng emas edi. Sovet armiyasiga qarashli 366-polk askarlari bilan birgalikda arman jallodlari tinch aholiga hujum qilishdi. Vaziyat asta-sekin yomonlasha bordi. Qo'mondon aholini evakuatsiya qilish zarurligini aytdi. Uyga kelsam, qishlog'imizning odamlari yerto'laga yig'ilibdi. Hammamiz u yerdan ketdik. Otam, onam, bir singlim va men uyimizga keldik. 1965-yilda tug'ilgan Zokir akam biz bilan bormadi. Uyimizda qolaman dedi. Naxchivanik va Askaron o'rtasidagi yo'lga yaqinlashganimizda zirhli texnikalar yo'lni to'sdi va qurollangan armanlar bizga qarata o'q otishni boshladilar. Yo'lni kesib o'tishga ruxsat berishmadi. Biz, 10 nafar qurolli kishi qo'rqib ketgan aholidan ajralib, atrofimizni o'rab olgan dushman bilan kurasha boshladik. Taxminan 60-70 kishidan iborat guruh yo'lni kesib o'tdi. Biroz vaqt o'tgach, ular yo'lni batamom to'sishdi. Biz Katikga qaytishimiz kerak edi. Naxchivanikdan o'tib,

Pirga yetib kelgan edikki, arman jangarilari bizni yana to'xtatib qolishdi. U yerda armanlar bilan yana jang qildik. 5 nafar safdoshimiz shahid bo'ldi. Ag'damning Shelli qishlog'iga juda qiyinchilik bilan bordik. Ammo oilamning Ag'damga bora olmasligini eshitib, 6-7 yigit bilan yana Qoraqoyaga qaytdim. Oilamdan xabar ololmadim, afsus bilan qaytdim. Kechqurun otam bilan onam qorong'uda Agdamga kelishdi. Ko'zimning nuri bo'lgan opamni armanlar o'ldirishibdi, jasadi o'rmonda qolib ketibdi. Yaqin qarindoshlarimni olib, opam otilgan joyga bordik, jasadini topib, olib keldik.

Opam Zuhra Guliyeva 1968 yilda tug'ilgan. U Ganja texnologiya kollejining sirtqi bo'limi talabasi edi. Xojali o'zini-o'zi mudofaa batalyonida hamshira bo'lib ishlagan. Xojalida uni mard va jasur qiz sifatida bilishardi. Bir kuni armanlar ichida 30-40 yo'lovchi bo'lgan, Ag'damdan kelaayotgan avtobusni toshbo'ron qilishadi. Haydovchi Ilgar jarohat olib, hushini yo'qotadi. Armanlar avtobusni garovga olmoqchi bo'lganida, opam rulga o'tirib, odamlarni eson-omon Xojaliga olib keladi. O'sha qonli fevral oqshomida u Naxchivanik yo'ligacha aholiga yordam berib, arman qaroqchilari bilan avtomat bilan jang qiladi (o'lganlardan birining qurolini olib). Zuhraga birinchi o'q tekkanida qo'shnisining yelkasiga bog'lab olgan o'g'lini yerga tushirib: "Jonning boricha yugur", deb tayinlaydi. Keyin 3 ta o'q birin-ketin opamga sanchiladi. Opam abadiy ko'zlarini yumadi. O'limidan so'ng "Jasorat uchun" medali bilan taqdirlanadi.

Keyin men Zokir akamning taqdiri bilan qiziqdim. Asirlardan birining soʻzlariga koʻra, armanlar uylarda qolgan odamlarni mashinaga oʻtqazib olib ketishgan. Bizning uyimizda Zokir akam ham qolayotganini koʻrgach, unga ham ketishini aytishgan. U rad javobini berib, mashinaga chiqmagan. “Men Ozarbayjondaman, oʻz yurtimdaman, hech qayerga bormayman” deb turib olgan. Uning qatʼiyligini koʻrgan armanlar uni otib tashlashgan. Opam ikkalasi Xudoning huzurida topishishdi. Har ikkisining bezovta ruhi hozir goh Xonkendi, goh Xojali, goh Agʻdam osmonida birga charx uradi. Akam qabrsiz, kafansiz ketdi, opamning qabri esa ishgʻol ostida qoldi. Barcha shahidlarimizni Alloh rahmatiga olsin! Umid qilamanki, biz albatta oʻz yurtlarimizga qaytamiz. Shunda ularning ruhlari ham shod boʻladi.

BU GAL BIZ UCHUN HAMMASI TUGADI

Xumar Bahadur qizi Salimova

(1972-yilda Xojali shahrida tug'ilgan)

O'sha kechada otam va ukalarimni yo'qotdim. Onam, ikki singlim, opamning besh nafar farzandi va bir jiyanim asirga tushgan. O'zim ham jiddiy jarohat oldim. Arman jallodlari meni murdalar orasida o'lgan deb o'ylab, asirga olishmadi. Bu voqealardan so'ng qarindoshlarimizning chidab bo'lmas qiynoqlari, o'ldirilishini o'z ko'zlari bilan ko'rgan onam va ikki singlim qalbidagi bu dahshatli dardlarga chiday olmay, dunyodan o'tishdi. O'sha oqshom uch akam ham postda edi. Otam, onam, kelinimiz, akamning uch nafar go'dagi va men uyda edik. Bu razillar shaharni butunlay o'qqa tutayotganini allaqachon his qilgan edik. Biz Katik o'rmoniga qochdik. O'rmonga kirish uchun Gargar daryosidan o'tishimiz kerak edi. Daryoning suvi loyqa edi. Biz daryoni kechib o'tdik. Akalarim tinch aholini himoya qilish uchun bizdan oldin ketdi. Ertalabgacha yo'l bosdik. Yalang oyoqlarimiz muzlab qoldi. To'satdan ular bizga qarata o'q otishni boshladilar. Biz har yoqqa tarqalib ketdik. Men qayerda ekanligimni bilmasdim. Nima bo'lganda ham, qo'lga tushish uchun emas, qochishga va jonimni saqlab qolishga harakat qildim. Men otam bilan bo'lgan suhbatimni esladim. Kichkina akam meni armanlar qo'lida qoladi, xo'rlanadi, deb birdan otib tashlamoqchi bo'ldi. Lekin otam yo'lini to'sdi va menga:

“Yugur, tez yugur, qo‘lga tushmaslikka harakat qil”, dedi. Men yolg‘iz emas edim, biz bilan birga o‘ttizga yaqin odam bor edi. Birdan bizni qurshab olishganini his qildik. Yomg‘irdek ustimizga o‘qlar va qo‘l granatalari yog‘ar edi. Yaradorlar va halok bo‘lganlar ko‘p edi. Granatalardan biri o‘ng tomonimga tushdi va kuchli bir zarb meni ko‘tarib, yerga yiqitdi. Og‘ir yaralandim, o‘ng tomonim snaryad zarralariga to‘la edi. Soqolli “boyeviklar” shu payt yonimizga kelib, omon qolganlar va yaradorlarni mashinalarga o‘tirishni buyurdilar. Men rad etsam, tepishdi, qonga belanib ketdim va hushimni yo‘qotdim. Ular meni o‘lgan deb o‘ylab, tashlab ketishdi. O‘zimga kelganimda o‘zimni o‘liklar orasida ko‘rdim, qayerdandir nola ovozi eshitildi. Bir yigit og‘ir yaralanib, suv so‘radi. Men sekin unga yaqinlashdim. Kaftimda qorni yumaloqlab, unga bermoqchi bo‘lganimda, uzoqdan armanlar biz tomon yugurib kelayotganini ko‘rdim. Ag‘dam shahrining o‘zini-o‘zi mudofaa batalyoni qahramonlari bizni himoya qilish uchun armanlar bilan jang qilishdi. Armanlar tirikligimizni bilmagan holda ustimizdan bosib-yanchib o‘tishdi. Ular ketganlaridan keyin yigitni o‘ziga keltirmoqchi bo‘ldim, lekin u oxirgi marta ko‘zini ochib: “Uh! Yo Alloh” degancha jon berdi. Men yolg‘iz qoldim. Men aqldan ozgan ovozda yig‘lay boshladim. To‘satdan kimdir chaqirganinin eshitdim. Ular biznikilar edi. Men so‘nggi kuchimni yig‘ib, o‘rimdan turib ularni chaqirdim. Bu orada armanlar menga o‘q uzishdi. Biznikilar ham ularga qarshi o‘q uzdi. Ikki yoqlama o‘qlar orasida qoldim. Yana hushimni yo‘qotdim. Ag‘dam jangchilari ovozimni eshitdilar. Hayotim uchun qarzdor bo‘lgan bu jangchilardan birining ismi Elgiz ekaninin eslayman. O‘sha jangchilar tirikmi yoki yo‘qmi, bilmayman! Oradan uch oy o‘tib, otam 1928-yilda tug‘ilgan Bahodur Salimov 1958-yilda tug‘ilgan akalarim Faxriddin Salimov, 1960-yilda tug‘ilgan Araz Salimov, 1970-yilda tug‘ilgan Mikayil Salimov shahid bo‘lganini bildim. O‘limidan so‘ng akam Araz Salimovga Ozarbayjon Milliy Qahramoni unvoni berildi. Tinch aholini himoya qilish, ularning qishloqdan chiqib ketishiga katta yordam bergani uchun. O‘q va qo‘l granatalari tugagach, armanlar uni qo‘lga olib, oilasi ko‘z o‘ngida qiynab o‘ldirishgan. 21 yoshli akam Mikayil Salimov ichki ishlar organlarida ishlardi. Mikoyil ham o‘sha kechanning qurboni bo‘ldi. O‘limidan so‘ng “Ozarbayjon bayrog‘i” ordeni bilan taqdirlandi.

O'sha kechada olgan zarbam sog'lig'imga jiddiy muammolar tug'dirdi. Davlatimiz g'amxo'rliqi bilan qardosh Turkiya davlatida davolanib, nisbatan sog'aydim. Yana shuni aytishim kerakki, ***bizning avlodimizdagi yagona erkak marhum Araz akamning o'g'li Ilgar qolgan.*** U bizning avlodimizning yagona davomchisi. Boshimizga tushgan baxtsizlikni hech bir insonga tilamayman. Ko'zimdan oqqan yosh yuragimni kuydiradi. Yo'qotilgan barcha yerlarimiz va Xojali manfur armanlardan tozalansin! Keyin yig'lamayman...

12 KUN YO'L YURDIK ...
Gasimov Salman Muhammad o'g'li
(1977-yilda Xo'javandda tug'ilgan)

O'sha voqealar paytida men 15 yoshda edim. O'q ovozi eshitildi, biz odatdagidek armanlar birozdan keyin tinchlanadilar deb o'ylagandik. Ammo bu safar bizning kuninimiz bitgan edi. Xojali bir zumda yer bilan yakson etildi. Temir yo'l ko'prigi ostidagi boshpanaga onam 1941-yilda tug'ilgan Gasimova Ayna Bahlul qizi, otam 1933-yilda tug'ilgan Gasimov Muhammad Salmon o'g'li, akalarim 1962-yilda tug'ilgan Gasimov Bayram Muhammad o'g'li, 1970-yilda tug'ilgan Gasimov Anvar bilan yashirindik. Xojalidan chiqishning ikki yo'li bor edi. Biri Askaron yo'li bo'lsa, ikkinchisi Abdalgulabligacha bo'lgan Ketik yo'li edi. Uyimiz o'rmonga yaqin edi. Armaniston armiyasi sobiq sovet armiyasi bilan birgalikda o't ochib Xojaliga kirib kelayotgan edi. Artilleriya armanlar kirgan joyga tegmadi. Chunki makkor armanlar orqalaridagi bosqinchi guruhlar xabardor bo'lsin va shu tariqa yetakchi guruh bizga o'q otmasin, deb Xojalini egallab olgan joyidan osmonga o'q otub signal berishgandi. Har bir rejani mal'un armanlar oldindan ishlab chiqqan, Xo'jayli aholisining qarshiligi behuda edi. Biz o'rmon tomonga yetib keldik. Gargar daryosiga yetib borgach, Ketik yo'li — Abdalgulabli tomonga borishga qaror qildik. Biz o'rmon bo'ylab

tepalikka ko'tarildik. Bu juda qiyin edi. Hech kim ortda qolmasligi uchun bir-birimizga yordam berardik. 26 fevral kuni ertalab o'rmonning yuqori qismiga yetib keldik. Armanlar bu yerda yashirin post o'rnatib, bizni kutib turishgandi, shu bois ko'rgan zahoti o't ochishdi. Bir kishi halok bo'ldi, ko'plari yaralandi. Qaerga borsak ham tuzoqqa tushdik, armanlar bizni har tomondan o'qqa tutdi. Va biz o'rmonga qaytdik. Kechgacha oilam bilan birga edim. Biz yana qamaldan chiqib, Ag'dam tomon borishning yo'lini qidirdik. Bir oz yurgan edik, ozarbayjon tilida, "biz ozarbayjonmiz, kelaveringlar" degan baland ovozlari eshitildi. Biz ishondik va ovoz kelgan tomonga ketaverdik. Yaqinlashishimiz bilan o't ochishdi. U yerda yana har yoqqa tarqab ketdik, otam bilan yo'limiz ayrildi. Do'ldik ustimizga yog'ayotgan o'qlardan o'zimizni himoya qilishimiz kerak edi. Hamma bir amallab o'z jonini saqlab qolish uchun yugurardi, armanlar o'rmonga kirib, ozarbayjonlarni qidirishardi. Kutilmaganda qo'lida miltiq ko'tarib olgan bizni bir arman ko'rib qoldi-yu, mo'ljalga olmoqchi bo'lganida, akam o'qlari tugab qolgan avtomatni unga qaratib: "Otsang, men ham seni o'ldiraman", dedi. Arman ortga chekindi. Biz 12 kun yo'l yurdik. Avval Xojalining janubi-sharqiga, so'ngra shimolga – Ag'dam tumanining Shelli va Mug'onli qishloqlari–tarafga yurdik. Ag'dam tumaniga tez yetib borish uchun armanlar yashaydigan qishloqlarning biridan o'tishga majbur bo'ldik. Rafiq, Tofiq akalar va Bayram ismli akam razvedkaga ketishdi, armanlar qishloqda tuzoq qo'yanmi yoki yo'qmi, bilish uchun. Qishloqqa kirishlari bilan nimadir ro'y berdi. Nima bo'layotganini tushuna olmasdik. Biz joyimizni o'zgartirdik. Bayram akam bilan ham yo'limiz ayrildi. **Ayozdan oyoqlarim muzlab qolgan** bo'lsa-da, yuragim ko'ksimda bedor urardi. Insonlar ko'zi oldidan birin-ketin o'z yaqinlarini yo'qotardi. Katta mashaqqat bilan Bo'z tog'ining tepasiga, To'patilan degan joyga yetib keldik. Adashib keldik va orqaga qaytdik, Askarondan o'tib, Ag'damga yetdik. Askarlarimiz bizni kutib olishdi. Sovuq urgan oyoqlarimni topig'idan kesishdi. Onam va ukamning oyoq barmoqlari sovuq urgani sabab ular ham oyoq barmoqlaridan ayrilishdi. Otam asirlikda edi. Xonkendi qamoqxonasida 48 kun tutqunlikda saqlashgan. Keyin ularni arman asirlari bilan almashishdi. Men har kuni o'sha og'riqli damlarni boshdan kechiraman. O'sha kechaning dahshati ko'z oldimdan ketmaydi. Go'daklarni, keksalarni, ayollarni qiynoqqa solish, o'ldirish uchun qanchalik tubanlikka tushish kerakligini hamon tushunmayman...

SAKKİZ KUN ARMANLAR QO'LIDA
Arman asirligidagi qiz, so'lib bo'lgan bir gul...
Durdona Allahverdi qizi Og'ayeva
(1972-yilda Xojali shahrida tug'ilgan)

O'sha kechani eslasam, na ko'zimda yosh quriydi, na yuragimdagi og'riq to'xtaydi. Men har kuni shu kunni yashayman. Tuyg'ularim, g'ururim, beg'ubor hislarim xo'rlangan, orzularim so'ngan kun edi. Yosh qizning barcha orzulari va bokiraligiga zarba bo'lgan kecha. Ko'p yillar davomida boshimga tushgan bu fojiani, bu dahshatni hech kimga aytmadim, yozmadim. Menga qilingan qiynoqlar haqida gapirishga uyaldim. ~~Men bir~~ Necha yillar sukut saqladim, lekin keyin arman jallodlari tomonidan sodir etilgan vahshiyliklarni hammaga bildirishni istadim. Bizni yurtimizda, Vatanimizda qanday qiynab, boshimizga ne kunlarni solganlarini bilishsin. Noshukur armanlarning mudhish va tahqirli harakatlari ko'z o'ngimdan ketmaydi... O'sha kechasi to'p va o'q ovozlari juda dahshatli edi. Kichik ukam uyda, boshqa akalarim postda edi. Uyimizga juda yaqin yerga snaryad tushdi. Biz qo'shnining yerto'lasiga tushdik. Ammo bu otishmaning oxiri dahshatli bo'lishini sezayotgandik.

Biz yerto'lada ikki soat turdik. Shu orada qo'shni Muhammad amaki armanilar aeroportni egallab olgani haqidagi xabarni olib keldi. Bu yerda qolish xavfli edi. Men, onam Nubar, akam Elshod va singlim Firuze bilan o'rmonga bordik. Ayoqli, qorli kechada Gargar daryosidan o'tish juda qiyin edi. Ko'p odamlar suvdan chiqqandan keyin sovuq va qahratonga dosh berisholmadi. Ba'zilar o'rmonda muzlab qoldi va vafot etdi. Keksalar o'z uyini, yerni tashlab ketgisi kelmasdi. Ularning taqdiri hozircha noma'lum. Biz uzoq yo'lni bosib o'tdik. Ag'damga yetib borishimizga 10 daqiqa qolganda arman jallodlari bizni qurshab olib, ko'pchilikni otib tashladilar. Qaniydi, o'sha kechada o'rmonda o'lib, shahid bo'lsam edi. Men bu qiynoqlarni ko'rmagan bo'lardim. G'ururim, qizlik tuyg'usi oyoq osti qilindi... O'ng oyog'imdan jarohat oldim. Hushimni yo'qotdim, birdan ko'zimni ochib qarasam, atrofimda ko'plab jasadlar bor ekan. Men oilamdan ajralgandim. ***Qo'lga tushmaslik uchun emaklab yurardim.*** Atrofda sodir bo'lgan voqea dahshatli edi. Bularni ko'rish juda og'ir edi, juda... Bir yosh bolali onani chaqalog'i bilan birga otishdi, onaning qoni chaqalog'ining qoniga qorishdi. Valeh Huseynovning (u musiqachi edi) umr yoldoshining ko'z o'ngimda otib o'ldirilganiga guvoh bo'ldim. Ayol homilador edi. Unga emaklab qochish va yashirinish qiyin edi. Aynan shu payt yovvoyi armanlar uni ko'rib, darhol otib tashlashdi. Ona qornidagi begunoh go'dakni onasining qoniga beladilar. Armanlar bizga yaqinlashib, senlarni o'ldirmaymiz, turlaring, dedilar. Mendan besh metr oldinda 1973-yilda tug'ilgan Elshod ukam, katta akam, keyin qo'shnimiz Ganboy 5 yoshli o'g'li bilan, keyin men o'rnimdan turdim. Bizni Askaronga olib borishdi. Sovuqda, ayozda 2 kilometr piyoda yurdik. Ular bizni Askaron tuman polisiya bo'limi hibsxonasiga joylashtirishdi. Yerto'lada qanchadan-qancha yosh qizlar, ayollar va bolalarni ko'rdimki... Hammaning ko'zida hayajon, qo'rquv. Men o'sha yerto'lada odamlarga qanday azoblar berilganini ko'rdim. Sakkiz kun davomida meni kaltaklashdi, haqorat qilishdi, xo'rlashdi. Meni shunday urishar, qiynoqqa solishardiki, badanimning og'rig'idan na o'tira olardim, na yotolardim. O't o'chirish bo'limi boshlig'i Karo meni shunchalik xo'rlab, shunday qiynardiki... Har safar sovuq suv qo'limga tegsa, Karo meni yarim soat sovuq suvda ushlab, keyin zanjir bilan urganini eslayman. Bu qiynoqlarga

chiday olmasdim. Men Xudodan faqat o'limimni so'rardim. Armanlar meni qator turib urishar, qiynashardi. A'zoi badanim muzlab qotib qolgan edi. Menga qilingan barcha qiynoqlarni yozsam, kitobga sig'maydi. Bir kuni Karo meni qiynoqqa solib, kaltaklab, keyin "seni uyingga Xojaliga olib boraman", dedi. Tug'ilgan shaharimizga mashinada kirib keldik. Shunchalik iztirob chekdimki, ona yurtim vayron bo'lib, yonib ketganini ko'rib, menga berilgan qiynoqlar azobinin ham unutib qo'ydim. Tomog'imga nimadir tiqildi, g'azab meni bo'g'di. Aziz yurtim, ona shahrim, deb nola qildim. Uying qaysi tarafda deb so'rashdi, ko'rsatdim. To'g'ri uyimizga olib kelishdi. Uyimizni ko'rib yuragim yondi, yig'lab yubordim, shunday qattiq yig'ladimki... Bolaligim, umrim shu uyda o'tgan. Men uyimizga chiqadigan 12 ta zinapoyaga qaradim. Va... Oppoq kelinlik libosida, oq tuflida shu zinapoyadan tushib kelishni, chiroyli oila qurishni orzu qilardim. Axir men yosh qiz edim. Mening orzularim bor edi. Yosh qizlar singari men ham orzuimga erishmoqchi edim. Hammasi puchga chiqdi. O'sha orzular yuragimda qolib meni hamon qiynaydi. To'y qilish nasib etmadi... Shu o'ylar bilan uyimiz tomonga qarab yig'layotganimda orqamdan kelib rosa urishdi, qiynoqlar davom etdi. Atrofimdagi armanlar menga tosh otib, so'kishdi. Yonimizga bir armani kampir kelib, Karoga dedi:

— Bu turk qizini uying oldida osib qo'y.

Karo bilan birga bo'lgan Sasha degan arman erkak "buni menga ber, nevaralarimning ko'z o'ngida uning boshini kesib olaman" dedi.

Karo ham, o'sha arman ham meni rezina bilan ayovsiz urishdi. Men holsizlanib qolganimda ular meni tinch qoyishdi. Ular Ag'damda mahbuslarni almashtirish boshlangani uchun meni o'ldirish fikridan qaytishdi. Ozarbayjon Milliy Qahramoni Ollohverdi Bag'irovni Alloh rahmatiga olsin. U mahbuslarni almashtirish chog'ida, 4 mart kuni meni asirlikdan ozod qildi. O'shandan beri sog'lig'imda jiddiy muammolar davom etmoqda. Oradan ancha keyin turmushga chiqdim. Mening bir qizim bor, uning ismi Laman. Men u bilan nafas olaman. Meni shu ahvolimda qabul qilgan marhum umr yo'ldoshim Ilhom Karimovni yaxshi ko'rardim. U haqiqiy inson, haqiqiy ozarbayjon edi. U mening asirlikda bo'lganligimni va qanday qiynoqlarga duchor bo'lganimni bilardi va meni shunday qabul qildi. Bir marta ham o'tmishim haqida so'ramagan. Har bir yara bitadi, har bir og'riq o'tadi. Yer dardi, vatan dardi ketmaydi. Xudo men ko'rgan kunlarni hech kimga, hech kimga ko'rsatmasin.

XOJALI GENOTSIDI - SHIRIN XOTIRALARIMNING QATLIOM KECHASI

Bandaliyeva Aida Allahverdi qizi

*Ozarbayjon Tibbiyot universiteti o'qituvchisi, Ozarbayjon Milliy
fanlar akademoyasi Inson huquqlari instituti katta ilmiy xodimi
(1968-yil Barda shahrida tug'ilgan)*

Xojali genotsidi - shirin xotiralarimning qirg'in kechasi... Bolaligimning eng shirin va eng esda qolarli xotiralari yozgi ta'tilda Kalbajar tumanining maftunkor bag'rida, bobom va buvim bilan Qorabog'ning so'lim go'shasi Xojalida o'tkazgan beg'ubor kunlarim bilan bog'liq edi. Yillar birin-ketin o'tgan sayin, har bir buloq boshida, daryolar bo'yida, o'sha xushmanzara go'shalarning gul-chechakli yonbag'irlarida izlarimiz qolardi... Va o'sha paytlar u izlar qadrdonlarimning yog'iy qo'llari bilan to'kilgan qoni bilan yuvilishi xayolimning bir chekkasiga ham kelmasdi... Lekin afsuski, achchiq tarix bizni bu dahshatni yashashga majbur qildi... Xojalining go'zal manzaralari bolalik va yoshlik xotiramga bahor va yoz fasllari manzaralari bilan singib ketdi. Men har doim qishni u erda o'tkazishni

xohlardim. Men o'z yurtdoshlarimning hikoyalaridan bu yerlarning yozi issiq va yoqimli bo'lishini, qishi esa biroz qattiq, qorli va bo'ronli bo'lishini bilardim. Lekin men bobom va buvimning issiq pechka yonida shirin suhbatlarini tinglab, u yerning qishini ham tomosha qilgim kelgandi... Chunki ularning biz bilan doim suhbatlarini ko'p tinglardik. O'sha suhbatlarni esa goh shirin, goh qo'rqinchli ertak deb hisoblardik... Ular aytgan bu "shirin ertak"larning qahramonlarini aytmay sizmi? Ular aytgan dahshatli voqealar XIX asr oxiri va 20-asr boshlarida bobosi va buvisi davrida yashagan o'z ona yurtlari G'arbiy Ozarbayjondan armanlar tomonidan deportatsiya qilingani edi. Ular o'sha yerlardan ko'chirilganidan so'ng Xojaliga ko'chib kelib qo'nishgandi... Bu bilan tugaydi, deysizmi?... Dushmanning jirkanch qadami Xojaliga ham yetib keldi... Va shunga qaramay, o'sha qish kechalarining birida Xojali eng dahshatli fojiani - asrning genotsidini boshidan kechirdi... Xojali taqdiriga oid bu shafqatsiz bitik 1992-yil 26-fevralda, qorli va ayozli qish kechasida yozilgan. Qahraton qish kechasi edi. O'sha kechada Xojali dahshatga tushdi. Shunday dahshatki, yer yuzi hali bunday ofatni, vahshiylikni ko'rmagan. O'sha kechada uylar, mahallalar yondirildi, yer qonga botdi. Dushman keksalarni ham, kasallarni ham, rahm-shafqat so'rab zorlangan ayollarni ham ayamadi. Bolalarni ota-onalari ko'z o'ngida armanlar qabri ustida qurbonlik qilishdi. Kelin va kuyovlar qo'lga olinib tahqirlandi. To'xtovsiz yog'ayotgan o'qlardan qochib, o'rmonlar, tog'lar sari yalangoyoq, yalangbosh yo'l olganlarning ko'pchiligi yo'lda muzlab, qor ko'chkisi ostida qolishdi. Tasavvur qiling-a, o'sha kechasi qayerga borishni, kimdan yordam so'rashni bilmay qolgan bolalar, yaqinlarining jasadlari orasida sarson izillashadi, atrofida nimalar bo'layotganidan bexabar go'dak, chopilgan onaning muzdek ko'ksini so'rmoqda... O'sha kechada Xojali aholisi duch kelgan muammolardan qaysi birini yozay? Bu vahshiyliklarni tasvirlashga qalam ojiz. Bir kechada shaharning 800 dan ortiq aholisi halok bo'ldi. Ularning **22** nafari mening yaqin qarindoshlarim va do'stlarin edi. **8** oila butunlay yo'q bo'ldi, **1275** kishi garovga olindi, yuzlab yaqinlarimiz u yoki bu darajada tan jarohati oldi. Tarix hali guvohi bo'lmagan bu musibatni faqat insoniylik va mehr-shafqatni yo'qotgan vahshiy armanlar keltirib chiqarishi mumkin edi.

Ular sobiq sovet armiyasining Xonkendida joylashgan harbiy qismlari, xususan, 366-polk ishtirokida tinch-osoyishta xalqqa hujum qilib, haqiqatda genotsid sodir etib, bir shaharni yer yuzidan supurib

tashlashdi. Keyinchalik o'sha mudhish kechadan ming xil dard bilan qutulishga muvaffaq bo'lgan, oyoq-qo'li muzlab, yuz xil azobini tortgan buvim, xolalarim, amakilarim, ularning bolalari, nevaralarim bilan ko'p gaplashdim. O'sha dahshatli voqea haqida yillar o'tib, uning jonli shohiodlaridan eshitib bildimki, armanlar tomonidan sodir etilgan vahshiyliklarni hech narsa bilan solishtirib bo'lmaydi. Ular o'zlarining sharmandali harakatlari bilan tarixda biz bilgan eng shafqatsiz hukmdorlar zulmiga soya soldilar. Bu vahshiyliklarni amalga oshirish bilan har doim va hamma joyda o'zlarini "mazlum, achinarli, turklar tomonidan quvg'inga uchragan xalq" sifatida ko'rsatgan armanlar o'zlarining xarakterini, ichki va asl qiyofalarini butun dunyoga ochib berdilar.

Mamlakatimiz poytaxti Boku shahrida Xojali qurbonlari xotirasiga yodgorlik o'rnatildi. Yodgorlik ramziy ma'noga ega. Bu yerda farzandini boshiga ko'targan, orzulari ko'zlarida qolgan onaning faryodi tasvirlangan. Bu Vatan timsoli bo'lgan onaning farzandlariga bo'lgan mehrining namunasidir. Ha, achinarlisi, XX asrning bu fojiasi faqat dunyodan erta o'tgan ona va go'daklarning orzu-umidlarini emas, balki men kabi yuz minglab insonlarning Xojali bilan bog'liq bolalik va yoshlik xotiralarini ham barbod qildi. Xojali genotsidi o'sha kunlarning aziz xotiralarini ham qirib bitirdi. Chunki biz u kunlarning shirin xotiralaridan abadiy ayrildik...

XOJALI YOSHLARI SO'ZLAYDI:

“YETIM QOLGAN GO'DAKLAR O'ZLARI BILMAGAN HOLDA XALOSKOR BO'LGANLAR”

Qarayeva Lamiya Yusifali qizi

(1989-yilda Xojali shahrida tiug'ilgan) -

**Xojali tuman Ijro hokimiyati boshlig'i muovini, ijtimoiy-siyosiy va
gumanitar masalalar bo'limi mudiri**

O'sha mudhish kechadan esimda qolgani, nafasimdek kerak bo'lgan dadamning yo'qligi, 7 yoshga to'lgunimcha har kecha o'zimni olov, o't va o'qlar ovozi o'rab olgan holda ko'rgan dahshatli tushlarim edi. Xojali qirg'ini paytida men ikki yoshda edim. Siz meni to'g'ri tushungan bo'lsangiz kerak, voqealarni to'liq eslab qolishimning iloji yo'q, lekin men sizlar bilan eshitganlarim va xotiralarimda jonli eslab qolgan ba'zi voqealarni baham ko'rishim mumkin. Fevral oyida Xojali allaqachon to'liq qamalda edi. 25 fevral kuni kechasi soat 11 lar atrofida otishmalar to'xtamagani, turar-joylar yonayotganiga guvoh bo'ldik. Voqea sodir bo'lganda, otam va amakim o'zini himoya qilish batalonida xizmat qilishardi. Kechqurun ular uyga kelib, armanlar allaqachon shaharga kirib, aeroportni egallab olishganini, o'lganlar va yaradorlar borligini aytishdi. Biz shaharni tark etishimiz kerak edi/ Biz 4 oydan beri podvalda yashardik. Yerto'ladan chiqqach, yaqin atrofdagi uylarga qarata o'q uzilayotganin eshitdik. Ketik o'rmoni tomon yo'l oldik. Bu o'rmonga borish uchun Gargar daryosidan o'tish kerak edi. Shaharga hujum to'satdan sodir bo'lganligi sababli odamlarning aksariyati yalangoyoq edi. Shuning uchun daryodan o'tayotganda ko'pchilikning oyog'i qotib qolgan. ***Biz uch kun o'rmonda, tizzagacha qorda qoldik.*** Kech bo'lgani va hamma yoq oppoq qor bilan qoplangani uchun o'rmondan chiqish yo'lini topa olmadik. Boshqa chora yo'qligini bilgan armanlar Bo'zdag' tarafidan odamlarga qarata o'q otishni boshladilar. U yerda ko'plab odamlarimiz halok bo'ldi va yaralandi. Keyinroq biz bilan birga armanlar 300 ga yaqin Xojali aholisini yaqin atrofdagi Dahraz qishlog'iga olib kelib cho'chqachilik fermasiga joylashtirdilar va bizni u yerda bir necha kun och va suvsiz ushlab turishdi.

Asirlikda men otam – Garayev Yusifali Sulaymon o'g'li bilan, akam Garayev Ramil esa onam Jafarova Irada Aydin qizining bag'rida edi. Aytganimdek, qo'lga olinishimizdan bir kun avval Bo'zdog' yo'nalishidagi otishmada ko'p odamlar halok bo'ldi. Bolalar kimsasiz qolgani uchun ularni xojaliliklar o'zlari bilan olib ketishdi. “Yetim

go‘daklar o‘zlari bilmagan holda xaloskorga aylanib qolishgan”. Men o‘z fikrimni shunday bildirmoqchiman. Biz asirlikda bo‘lganimizda armanlar bosqindan oldin Xojalini mudofaa qilishda qatnashgan o‘zini-o‘zi mudofaa bataloni jangchilaridan tanlab olishardi. Bizning oilamizda ulardan 14 nafari bor edi. Dadam bilan birga... Biroq, ular bu tanlovni qilishganda, negadir, bu safar qo‘llarida bolasi bor askarlarga tegishmadi. Bir kun oldin kimsasiz qolgan bolalarning bir qismini qo‘llariga olgan askarlar o‘sha vahshiylar changalidan qutulishga muvaffaq bo‘lishdi. Biroq, 3 yoshda bo‘lganim uchun, bu dahshatli voqealar menga ta’sir qildi va tinimsiz yig‘lardim. Otam ko‘z yoshlarimga chiday olmay onamga berdi. Bu bilan men beixtiyor dadamning qo‘lga olinishiga sababchi bo‘ldim. Qiziq, men haqiqatan ham aybdormanmi? Mendan tashqari yana qaysi bolaning ko‘z yoshlari otasini umrbod qamoq jazosiga hukm qilishi mumkin?

Otamni tanlagandan keyin boshqa 13 nafar askar bilan birga uni ko‘chaga olib chiqib, do‘pposlab, kaltakladilar. O‘sha vaqtda shu yerda bo‘lganlarning so‘zlariga ko‘ra, ular ko‘chaga olib chiqarilgandan keyin biroz o‘tgach, o‘q ovozi eshitilgan. Ammo bugun ham otamning keyingi taqdiri haqida hech qanday ma’lumot yo‘q. Gaplarimni noto‘g‘ri tushunishingiz mumkin. Lekin ba’zida men uni bu onda yashamasligini duo qilaman. Axir, “odamiylik” tushunchasidan yiroq arman vahshiylari qo‘lida odam qanday qilib 25 yil yashay oladi, o‘sha qiynoqlarni tasavvur qilishni ham istamayman... 25 yildirki, faqat jumlaning o‘z-o‘zimga takrorlayman: **“Aziz ota, meni kechir. Koshki bu qadar yig‘lamasaydim.** Meni onamga bermoqchi bo‘lsaningda, quchog‘ingdan ketmasaydim”. Ehtimol, bu uning taqdiri edi. Ammo bu shubha 25 yildan beri ich-etimni yeb bitirdi. Onam Jafarova Iroda Oydin chinakam qahramon ayol. Otamdan keyin u akam bilan meni ming xil qiyinchilik bilan katta qilgan, tarbiya bergan, o‘qitgan. U ikkimizga san’atni sevdirdi, baxtli oila qurishimizga sababchi bo‘ldi, hamda shuning uchun ham qahramon ayolki, qarindoshlarimning aytishlaricha, asir tushgan paytda otamni tanlab, olib ketishayotganda o‘zini arman askarining multigi oldiga tashlab: “Agar uni olib ketsang, meni ham o‘ldir”, - degan ekan. Onam Xojali tumani statistika boshqarmasida katta maslahatchi bo‘lib ishlaydi. 1965-yilda Xojali shahrida tug‘ilgan. Har safar otam haqida so‘rasam, “Yusifali bugun ham yonimda, har kuni tushimga kiradi, har doim uyqumda men bilan birgadir”, - deydi. Ehtimol, bu uning hech qachon umidini yo‘qotmaganligi bilan bog‘liqdir. Ammo men va akam uning

yashashiga umid qilishni xohlamaymiz. Chunki bu biz uchun qiyinroq. Ukam Qarayev Ramil Yusifali o'g'li oilali, 2 nafar farzandi bor. Hozirda shifokor terapevt bo'lib ishlaydi. Endi u ham, men ham otana uchun farzandini sevish nimani anglatishini juda yaxshi bilamiz. Hayotdagi eng katta tilagim shuki, qizim men ega bo'lgan his-tuyg'ularni hech qachon boshdan kechirmasin. Chunki otaning borligi bir qiz farzand uchun o'zgachadir va bu tuyg'uni hech bir narsa bilan almashtirib bo'lmagay. Yoshlarimizga maslahatim shuki, har birimiz Ozarbayjon fuqarosi sifatida Xojali qirg'ini haqida jahon miqyosida xabar berish yo'lida o'z burchimizni munosib ado etishimiz lozim. Biz hamisha tariximizni to'g'ri o'rganishimiz, o'zimizdan keyingi avlodlarga esa to'g'ri yetkazishimiz kerak. Biz insoniyatga nafaqat Xojali genotsidi, balki 200 yildan ortiq arman jinoyatchilari tomonidan xalqimizga nisbatan amalga oshirilgan genotsid va etnik tozalash siyosatining barcha faktlarini isbotlashimiz kerak. Avvalo, bu bizning ma'naviy burchimizdir. Menimcha, faqat shu missiya natijasida Tog'li Qorabog' mojarosida nokonstruktiv pozitsiyani egallagan bir qator davlatlar tajovuzkor mamlakat bilan genotsidga duchor bo'lgan mazlum xalqni tarozining bir pallasiga qo'yishdek adolatsiz siyosatidan yuz o'giran bo'ladilar.

U KECHA BIR OILANING CHIROG'I SO'NDI
Xojali fojiasida butun oilasidan ayrilgan
Aliyev Mehdi Firdovsi o'g'li.
(1988-yilda Xojali shahrida tug'ilgan)

-Men Aliyev Mehdi Firdovsiy o'g'li, 1988-yilda Xojalida tug'ilganman. 1992-yil 25-fevraldan 26-fevralga o'tar kechasi armanlar tomonidan sodir etilgan Xojali qirg'inida men otam, onam, akalarim, bir so'z bilan aytganda, barcha oila a'zolarimdan ayrildim. Hozir Goranboy tumani, Og'jakend qishlog'ida yashayman. Goranboy tumani IIBda militsiya xodimi bo'lib ishlayman. O'sha kuni nima bo'lganini hech qachon unutmayman. Qorong'i edi. Har tomondan o'q ovozlari eshitildi. Dadam bizni uyimizning yerto'lasiga olib bordi, keyin biz chiqib, to'g'ri o'rmonga yugurdik. O'sha kuni kechqurun bobomning akasi meni yelkasiga olib o'rmonga olib keldi. Biz bilan ko'p odamlar bor edi. Esimda, armanlar bizni otganida men yerga yiqilgandim. Balki men qarindoshlarimga og'ir yuk bo'lgandirman. Men bola edim, lekin nega meni bu o'rmonga tashladinglar, deb so'radim. O'rmonning o'rtasida yolg'iz qolganman - 4 yoshli bola. Men qichqirardim va yig'lardim. Men hech narsani tushunmasdim.

Uyda armanlar haqida ko'p gapirishardi. Shunga qaramay, men o'lim va asirlik ekanligini tushunolmasdim. Ovozimga armanlar keldi.

Men hech narsani tushuna olmadim. Biroq ularning xatti-harakatlaridan bildimki, armanlar ekan. Chunki ular qo'liga tushgan keksalar, ayollar, bolalarni otib o'ldirar, qiynashardi. Taqdir taqozosi bilan men tirik qoldim. Armanlar meni asirlarga qo'shib olib ketishdi. Ota-onam, ukalarimni qidirdim, topolmadim. Ota-onam, akalarimning oldiga ketaman deb yig'lardim. Arman jallodlari mening barcha oila a'zolarimni o'ldirganiga ishongim kelmasdi. Bunga men aqlim kirgandagina ko'ndim. U yerdagi barcha asirlar sarosimaga tushdi. Men 4 yoshli bola edim. Men bilan hech kim qiziqmasdi. Boshimdan kechirgan dahshatlarni hozir so'z bilan ifodalab berolmayman. Menga bu haqda gapirish qiyin. Oradan bir yarim kun o'tib, bizni qo'yib yuborishdi. Men uchun oilasiz yashash juda qiyin. Men yolg'ondan yashayapman. Yolg'izlik juda yomon. Ikkala ota-onasidan ayrilgan 24 nafar boladan meni ajratib turadigan jihati shundaki, ularning hech bo'lmaganda aka-uka va opa-singillari tirik. Men ham ota-onamdan, ham ukalarimdan, butun oilamdan ayrildim. Hech kim bunday yo'qotishlarga duch bo'lmasin. ***Men Xojalining eng baxtsiz bolasiman.*** Men qarindoshlarim orasida katta bo'lganman. Men yolg'izman. Bitta qo'l ovoz chiqarmaydi, siz juda ko'p harakat qilasiz, hech narsa bo'lmaydi. Men juda qiyinchilik bilan o'sganman. Men hech kimga bunday hayot kechirishini tilamayman...

O'SHA KUNI BUTUN SHAHAR SHAHID BO'LDI

Husaynova (Aliyeva) Rahida Elbrus qizi

(1989-yilda Xojali shahrida tug'ilgan)

- Goranboy tumani Ashagi Og'jakend qishlog'ida yashayman. Goranboy tumani Ashagi Og'jakend qishlog'ida faoliyat yurituvchi Xojali tumani markaziy kutubxonasida bo'lim mudiri lavozimida ishlayman. Xojali fojiasi haqida hayajonsiz gapirib bo'lmaydi, bu qonli kechani eslar ekanman, fojيانing yosh guvohi sifatida o'zimni nihoyatda hayajonli his etaman. Xojali ishg'ol qilingan kecha ko'z o'ngimda kino tasmasidek jonlanadi. 1992 yilda men atigi 4 yoshda edim. Uyimiz armanlar tomonidan yoqib yuborilganidan beri 25 yil o'tgan bo'lsa-da, o'q ovozi, yaqinlarimizning shahid bo'lgani, o'rmonlarga qochganimiz o'sha chuqur va davosiz yaralarim o'sha kechadan unutilmas xotira bo'lib qolgan. O'sha paytda urush nimaligini bilmasam ham, armanlar Xojaliga hujum qilganda oilam (otam, onam, singlim, ukam, bobom va buvim) va ko'p qarindoshlarimiz o'sha yerda edi. Kech bo'lgani uchun o'rmonda bir-birimizni ko'rishimiz qiyin edi, hamma tarqalib ketdi. Otam meni, onam esa ikki oylik singlimni, keksa bobom va buvim olti yashar singlimning qo'llaridan ushlab borardilar. O'sha kechani haligacha unuta olmaganimning sababi, olti yoshli ukamning qo'lidani ushlab turgan bobom va buvim otishma paytida birga shahid bo'lganlari, ota-onamning bu dahshat qarshisida ojizlik bilan qotib qolishgani edi. Men bu vahshiyliklarni tushunishga hali yosh edim. Vaholanki, bolalik xotiralari va ko'z o'ngimda kechgan voqealar, Xojalida guvohi bo'lgan urush iztiroblari, odamlarning hayqirig'i, qorli va ayozli tunning qahratoni, qorong'ulik dahshatidan beri 25 yil o'tgan bo'lsa-da. kechasi, ***yonayotgan uylarning alangasini va yaradorlarning nolalarini unutolmayman.*** Tongga yaqin edi. Ko'rdikki, atrof inson jasadlari bilan to'la. O'rmonda otishma paytida ota-onam va men bir necha marta jasadlar orasiga yotishga majbur bo'ldik. Jasadlar shunday ahvolga solingandiki, men ularning odam ekanligini faqat kiyim-kechaklaridan bilardim. Bugungacha dilimni og'ritayotgan narsa shahidlarning yarmidan ko'pi dafn etilmaganidir. Ularning jasadlari qushlar va qurtlarga yem bo'ldi. Oilamiz bilan 26-fevral kuni Ag'damning Shelli qishlog'iga yetib keldik va undan keyin ham azobli kunlarimiz davom etdi. Fojia paytida yaqin qarindoshlarimdan ayrildim. O'sha tunda Xojali shahri yer yuzidan batamom yo'q qilindi. Ushbu qadimiy maskan 26 fevralga o'tar kechasi aholisi bilan birga shahid bo'ldi.

Men ikki o'g'ilning onasiman. Bu fojiada ko'rganlarimni bolalarimga tez-tez aytib beraman. Men armanilar qo'lida quroli bo'lmagan, tinch aholi boshiga tushgan baxtsizliklardan xabardor bo'lishlarini xohlayman. Yurtimiz uchun qurbon bo'lgan barcha o'g'lonlarimizning ruhlari shod bo'lsin. Men Yaratgandan o'g'llarimning jasur jangchi sifatida manfur dushmaniga qarshi kurashda qatnashishini, bizga g'alaba sevinchini keltirishlarini sorayman.

RUHIMDA YONGAN O'CHOQ

Ahmadova Parvin Kazim qizi

(1985-yilda Xojali shahrida tug'ilgan)

1985 yil 27 iyunda Xojali shahrida tug'ilganman. Bolaligimning eng go'zal davrlari o'sha tog'lar bag'rida, xushmanzara go'shalarida o'tgan. Men o'sha yerda ilk bor maktabga bordim. Maktabdagi o'sha qo'rqinchli daqiqalarni eslayman. Dars paytida, o'lim purkayotgan pulemyotlar olovli tovushlari hali ham quloqlarim ostida. O'qituvchilarimiz bizni himoya qilish uchun maktabning yerto'lasiga olib tushishdi. Ovoz to'xtashi bilan bizni uyga olib ketishdi. Ishonasizmi, 25 yil o'tgan bo'lsa ham, men 6 yoshli kichkina Parvinman. Shuni ta'kidlashni istardimki, insonning ahvolini tushunish uchun siz o'zingizni u odamning o'rniga qo'yishingiz kerak. Balki shunda siz uning og'rig'ini ozgina bo'lsa ham his qilarsiz. Yaqinlaringizni koz oldingizda qiynashlari' o'ldirishlarini trasavvur qila olasizmi? Yordam berish uchun sizning yoshingiz ham, kuchingiz ham yetmaydi. Seni ardoqlagan, sen esa juda sevgan aziz inson dushman o'qiga duch keladi-yu, lekin noiloj qarab turaverasan. Tog'am Nabiye Mahyiddin Hasan o'g'lining o'limini ham ana shunday ilojsiz ko'rib turdim. Bu chorasizlik dahshatining oxirgi nuqtasi edi. Bu voqealardan dunyo allaqachon xabardor. Chunki xalq dardidan qattiq qayg'urgan umummilliy yetakchimiz Haydar Aliyev bu fojiani butun dunyoga yoydi. Bugun ham o'sha siyosat Prezidentimiz Ilhom Aliyev tomonidan davom ettirilmoqda. Men ikki farzandning onasiman. Ular kichina bo'lsalar ham, men ularning yoshida nimalarni boshdan kechirganimni bilishadi. Katta o'g'lim armiyaga borishga ishtiyoqi baland. Ona uchun bundan ortiq faxr yo'q. U bugun o'quvchisi, ertanning askari. Balki Milliy Qahramon bo'lar.

UNUTSAK, UNUTILAMIZ

Orxan Vahid o'g'li

(1992 yilda Bokuda tug'ilgan)

***“Agar kimdir biror begunoh odamni o'ldirsa, u butun insoniyatni
yo'q qilgan hisoblanadi!”***

– dedilar Payg'ambarimiz (s.a.v.).

O'sha kuni yuzlab begunoh odamlar halok bo'ldi. Armanlar va ularning homiylari o'zlari keltirgan bu fojia bilan butun dunyo uchun katta xavf yaratdilar. Agar arman o'z boquvchisini o'ylamay, eng og'ir qiynoqlar bilan o'ldirsa, demak, u o'z manfaati uchun insoniyatga qarshi barcha qadamlarni tashlaydi. Xalqning qudratini bilmoqchi bo'lsang, uning tarixiga nazar tashla, deyilar. Ozarbayjon tarixi shonli sahifalarga boy. Xojalida yashovchi sifatida ishonchim komilki, tez orada butun dunyo armanlarning uydirmalari haqiqatdan yiroq yolg'on ekanligini ko'radi. Yolg'on ertami kechmi fosh bo'ladi. Dushmanning ayyorligi o'z yuziga shapaloq bo'lib uriladi. Bu teskari shapaloq Bobak, Shoh Ismoil va Nabiyning nabiralari bo'lmish ozarbayjonlik yoshlarning jang maydonida ko'rsatgan mahorati bilan amalga oshadi...

XOJALISIZ...

Mammadov Janali Ali o'g'li

(1991 yilda Xojali shahrida tug'ilgan)

Ming afsuski, umrimizning 25 yili Xojalisiz o'tmoqda. 25 yil – bu yosh inson hayotida katta muvaffaqiyatlarga erishadigan yillardir. Men Xojalida tug'ilgan bo'lsam-da, achinarlisi, biz Xojali yoshlariga u yerda ulg'ayish nasib etmadi. Qadrdon Xojalini manfur dushmanimiz arman dashnoqlari bosib olganida men 11 oylik go'dak edim. Bir toshi han butun qolmagan **vayron Xojali, mazlum Xojali!** Sen haqingda ezilmay, o'rtanmay gapirish mumkinmi? Aziz Xojali! Yurtimizda Xojalida shahid bo'lganlarning yaqinlari ko'p. Shahar aholisidan o'sha kechada armanlar bizning hamyurtlarimizga misli ko'rilmagan dahshatli vahshiylik qilganini eshitdim. Shu shaharchada yashovchi Aziz ismli bir odam deydi ~~qarindoshimiz~~: "Dushman tomonidan otilgan o'qlarni faqat tinmay yog'ayotgan yomg'irga qiyoslash mumkin edi, o'qlar yomg'irdek ustimizga yog'ardi. O'sha oqshom hammamiz Xojalidan

oilamiz bilan chiqib ketishga majbur bo'ldik. Dadam bizni arman jallodlari qo'liga tushmasin deb, o'qlar kamroq otilayotgan tarafga olib bordi. Otamning urinishlari bilan Xo'jalidan eson-omon chiqa oldik. Bizni qutqargan otam Xojalida qolganlarga yordam berish uchun ortga qaytdi. Uning bu ketishi so'nggi ketish bo'ldi. Uni boshqa ko'rmadim. Otamning ismi Xojali shahidi bo'lib tarixda qoldi".

Bu so'zlarni shahid o'g'li sifatida g'urur bilan aytadigan Aziz Xojaliga qaytish kunni sabrsizlik bilan kutmoqda. Xojalida begunoh bolalarimizga vahshiylarcha o't ochishdi, nayzalar bilan o'ldirishdi. O'z ona yurti Xojalida bir kechada shahid bo'lgan 613 nafar yurtdoshlarimiz bu zamin naqadar qadrli ekanini o'z qonlari, jonlari bilan isbotladilar. Bu yurtning g'ayratli mard o'g'lonlari borligini butun dunyoga ko'rsatdilar. Kechasi uxlab yotgan aholiga hujum qilish va ularni qoniga g'arq qilish, o'z uyidan haydash faqatgina birovning yeriga ko'z tikkan qonxo'r, ~~o'z boshimcha~~ bosqinchi, bag'ri tosh, xoin, qo'rqoq, zolimlarning qo'lidan keladi. Xojaliliklar o'z jonlari, qonlari evaziga bo'lsa ham, o'z vatanining shafqatsiz dushmanlar qo'liga tushishiga bir lahza bo'lsa ham yo'l qo'ymadi. Ota-onamning so'zlaridan ma'lumki, 1988 yildan beri Armaniston armiyasining yollanma askarlari Xojalini o'qqa tutmoqda. Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, Ozarbayjon yerlariga ko'z tikkan manfur arman qaroqchilari 20-asrda Ozarbayjon yerlariga da'vogarliklarini yashirishmagan. O'sha ochko'zlik natijasida 1992-yil 25-fevraldan 26-fevralga o'tar kechasi Xojalimizga hujum qilishdi. Xojali ahli shahidlik martabasiga yetib, Allohning rahmatiga sazovor bo'ldi. Xojali vatanimiz Ozarbayjonning ajralmas qismi, et va tirnoq ajralmas bo'lganidek, Ozarbayjon ham Qorabog'siz yashay olmaydi.

XOJALISIZ KECHGAN UMR...

Zeynalova Gulnaz Sadiq qizi

(1970 yilda Xojali shahrining Jamilli mavzesida tug'ilgan)

Xojali Qorabog'ning go'zal maskani edi. Quturgan armanlar Xojali shahri va uning atrofidagi qishloqlarda yashovchi aholiga ozor yetkazgan. Ular tez-tez qishloqlarga hujum qilishardi. Jamilli qishlog'i ham Xo'jali yaqinida joylashgan edi. 1991 yil 14 dekabrda 15 dekabrga o'tar kechasi, soat 2-3lar atrofida o'q ovozlari eshitdik. Ovozga chiqqan qishloq aholisi ko'rganlariga ishonmadi. Qishloq har tomondan to'p va tanklardan o'qqa tutildi. Odamlar qishloqni tark

etishga majbur bo'ldi. Bu dahshatli kechada ko'plab insonlar shahid bo'ldi. Shu shahidlar orasida erimning otasi Zeynalov Mammad Mikoyil o'g'li ham bor edi. 1943-yilda Xojali tumanining Ballija qishlog'ida tug'ilgan. Bizning ashaddiy dushmanimiz bo'lgan armanlar Ballija qishlog'ini egallab olgach, Mammad ota ham shu qishloq aholisi kabi u yerdan ko'chib, Jamilli qishlog'iga joylashadi. U har doim Ballijaga qaytish istagi va ishonchi bilan yashadi. O'sha kechasi qaynotamni armanlar otib tashladilar. U jiddiy o'q jarohatidan vafot etdi. Qaynotam Mammad otaning jasadini dafn etish ham yaqinlariga nasib etmadi. ***Marhumning jasadi armanilar o't qo'ygan Jamili qishlog'iga qo'shilib yonib ketgan.*** Qorabog' zamini uchun qurbon bo'lgan g'ayratli birodarlarimizga Allohdan rahmat tilayman. Tez orada tug'ilib o'sgan Qorabog'imizga qaytishni intiqlik bilan kutaman.

HECH KIMGA BUNDAY ZULM VA OTASIZLIKNI TILAMAYMAN

Salimova Aygun Araz qizi

(1988 yilda Xojali shahrida tug'ilgan)

O'sha qonli kechada men besh yoshda edim. Bolaligimga qaramay, armanlarning vahshiy harakatlari, insoniyatga qarshi qilgan jinoyatlari xotiramda abadiy muhrlanib qoldi. U damlar ko'z oldimdan kino tasmasidek o'tadi. ***Fevral oyi kelganda yuragim eziladi, shunday qattiq og'riydiki...*** Bobom va buvimni, amakim Faxriddinni, otamning singlisi Shahlo ammamni besh farzandi bilan asirga olib ketishdi... Yaqinlarim yonimda bo'lsa ham men juda qo'rqardim. Dushmanlar juda qo'rqinchli edilar!.. Boshimizga ne kun kelganini, yana nimalar tushishini anglolmasdim... Armanlar bizdan nima istayotganini bilmasdim. Faqangina qiz-kelinlarni, go'daklarni, keksalarni urishayotganini ko'rardim xolos. Men va ammamning bolalari odamlarga qilingan qiynoqlarni ko'rib, qo'rquvdan yig'lar edik. O'sha kunni eslasam, dunyom qorong'i bo'ladi. Otamning shahid bo'lganini ulg'ayib, aqlim kirganda bildim. O'limidan so'ng unga "Ozarbayjon Milliy Qahramoni" unvoni berilgan. Men otamning Vatanga muhabbati bilan doimo faxrlanaman. Barcha shahidlarimizni Alloh rahmatiga olsin! Urush bo'lmasin! Hech kim yaqinlarini yo'qotmasin. Farzandlar otasiz o'smasin...!

BIR KUN XOJALIGA QAYTAMIZ!

Zohira Zohir qiz Usublu

(1993 yil Mingachevirda tug'ilgan)

Men asli Ozarbayjonning maftunkor go'shasi bo'lgan Tog'li Qorabog'ning Xojali tumanidanman. Men 1993-yilda, Qorabog' voqealari paytida Mingchevir shahrida tug'ilganman. O'sha fojiani ko'rmagan bo'lsam-da, ota-onam gaplashganda, tinch aholining quloqni bitiruvchi, vahimali, nochor dod-faryodi quloqlarim ostida jaranglaydi. Oradan 25 yil o'tgan bo'lsa-da, bu dardlar har bir xojalilik hayotida o'z izini qoldirdi. Otamning Ozarbayjon Milliy Qahramoni Chingiz Mustafoyev bilan birga tushgan suratlarini har gal televizorda ko'rganimda dushmanning naqadar shafqatsiz va sharafsiz ekaniga guvoh bo'laman. Otamning she'rlarini o'qiganimda, bu she'rlarda Xojali sog'inchini, yurtga bo'lgan buyuk muhabbatni his qilaman. Xojali fojiasini yuzaga keltirish bilan dushman Ozarbayjon xalqining irodasini sindiraman, deb o'yladi. Lekin unday bo'lmadi. ***Biz o'z vatanimizni yo'lida jon fido qilar darajada sevamiz.*** Biz so'nggi qoni qolguncha kurashib, sonsiz azoblarga dosh berib "Qorabog' bizniki" deya hayqirib jon bergan va "Ozarbayjon bayrog'i" unvoni bilan taqdirlangan shohid Atakishiyev Farhod Bahman o'g'li kabi milliy qahramonlarning vatandoshlarimiz.

Har bir o'tayotgan kun bizni ona diyorimizga yanada yaqinlashtirmoqda. Yurtimiz kundan kunga kuchayib borayotganini dushman bilsin. Ular qilgan razilliklar hech qachon javobsiz qolmaydi!

JONLI SHOHID

Oruj Jabbarov

(1962-yilda Ag'dam shahrida tug'ilgan)

(Qorabog' urushi nogironi, Xojali qirg'inining guvohi Oruj Jabbarov o'z safdoshlari bilan birga 50 dan ortiq xojalilikni garovdan qutqarib qoldi. U Ag'dam jangchilari guruhining qo'mondoni edi. O'sha paytda Askaron yaqinidagi Ag'damning oxirgi postida xizmat qilgan)

O'ruj Jabbarov: — “Qora qoya” degan balandlik olinmaganida, Ag'dam tomon arman zulmidan qochib qutulishni istagan xojaliliklar shu postda armanlar tomonidan o'ldirilgan bo'lar edi. “Qora qoya”ning o'ng tomonidagi “Ketik” va “Naxchivanik” armanlar joylashadigan postlar edi. Shu boisdan ham jangchilarimiz bor kuch-g'ayratimiz bilan xojaliliklarni qutqarib, “Qora qoya” cho'qqisini egallashga harakat qildilar. O'shanda men 30 yoshda edim. Men armanlarning sonsanoqsiz vahshiyliklariga guvoh bo'lganman. Ular shunday g'ayriinsoniy vahshiyliklar qildilarki, ularni so'z bilan tasvirlab bo'lmaydi. Hattoki, bu vahshiyliklarni “odamlar” sodir etganiga ham ishonish qiyin. Ular sigaret tutatib, ba'zilarining ko'kragiga bosardilar. Ularni shafqatsizlarcha kaltaklab, chidab bo'lmas azob-uqubatlarga duchor qilishardi. Armanlar keksalarni, bolalarni, ayollarni hech ayamay qiynoqqa solishgan. Ishoning, bu haqiqatlarni gapiraversam, yuragim to'xtab qoladi... Vatanimizni, tupriqlarimizni Alloh o'z panohida asrasin! ***Boshqa bunday kunlarni ko'rmaylik!***

Eslatma

2020 yil oktyabr-noyabr oylaridagi 44 kunlik urush davomida Tog‘li Qorabog‘ Ozarbayjon Respublikasi Prezidenti Ilhom Aliyev va mamlakat Qurolli Kuchlari qahramonligi tufayli to‘liq ozod qilindi.

MUNDARIJA

Muqaddima	5
Xojali Genotsidi: Insoniyatga Qarshi Jinoyat	10
Yuqori Qorabog‘ iqtisodiy tumanı	16
Dardım - hasratım Xojalım	20
Xojalı: shohıdlar so‘laganda	26
Xojalı yoshları so‘zlaydı	47

Iroda Alili

Xojali: Shohidlar so'zlaganda

To'plash uchun berilgan: 2025-01.25

Nashr uchun imzolangan: 2025 02.15